Јусиф Сејидов
Самәт Әлизадә

Классик Азәрбајҹан шаирләри сөз һагында

КӘНҸЛИК • 1977

Јусиф Сејидов
Самәт Әлизадә

8А3
С30

Классик Азәрбајҹан шаирләри сөз һаггында

XI—XVIII әсрләр

153131

Азербайджанская
Республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. М. Ф. Ахундова

КӘНҸЛИК · БАКЫ · 1977

Кениш охучу күтләси үчүн нәзәрдә тутулмуш бу китабда XI әсрин алим вә шаири Хәтиб Тәбризидән башламыш XVIII әсрин көркәмли шаирләри Видади вә Вагифә гәдәр јашајыб јаратмыш Азәрбајҹан шаирләринин—Гәтран Тәбризи, Хагани, Низами, Әвһәди, Нәсими, Хәтаји, Фүзули, Гөвси Тәбризи, Саиб Тәбризи вә башгаларынын сөз, дил, бә'зән дә сәнәт һаггында фикирләриндән бәһс олунур.

Китабын Нәсими, Фүзули вә Гөвси Тәбризијә аид һиссәләрини С. Әлизадә, галан бөлмәләрини Ј. Сеидов јазмышдыр.

Редактору Ф. Ч. Һүсејнов.

С $\frac{70313}{М 653 (12)77}$ 38—77
© „Кәнҹлик". 1977

ҮМУМИ ГЕЈДЛӘР

«Үмумијјәтлә дил, хүсусилә әдәби дил мәсәләси һәмишә габагчыл адамларымызы дүшүндүрмүшдүр»

(Мәммәд Ариф)

«Әдәбијјатын илк үнсүрү дилдир; дил әдәбијјатын әсас силаһы, һәјат фактлары, һадисәләри илә бирликдә онун материалыдыр» (М. Горки). Әдәбијјатшүнаслыг елми әдәбијјаты «сөз сәнәти» кими гијмәтләндирир. Дил әдәбијјат үчүн јалныз үмуми ифадә формасы олмагла галмыр; бәдии әдәбијјатын сәвијјәси, тә'сир гүввәси, көзәллији онун дили илә, ифадә тәрзи илә шәртләнир; дил һәтта бәдии әсәрләрин жанр вә нөвләрини мүәјјәнләшдирән амилләрдән бири кими дә фәалијјәт көстәрир. Дил бәдии әсәрин вә онун мүәллифинин әдәби просесдәки мөвгејини, халгын мәдәни инкишафына онун ролуну вә јерини; халгла јазычы арасындакы әлагә вә мүнасибәтләри мүәјјәнләшдирән ән ваҹиб амилләрдәндир. Үмумхалг дилинин зәнкинликләрини билмәк, инҹәликләринә бәләд олмаг вә ондан истифадә баҹарығы бәдии јарадычылығын мүһүм тәләбләриндәндир.

Вагифин әдәбијјат тарихиндәки јүксәк мөвгеји, илк нөвбәдә онун дили илә бағлыдыр. Вагиф јарадычылығы бизим үчүн даһа чох она көрә гијмәтлидир ки, поезијада классик ше'р дили кими күчлү ән'әнә гаршысында, өз дәбдәбәси, ади данышыг чәрчивәсинә сығмајан, чәтин ифадә васитәләри илә үмумхалг данышыг дилиндән хејли фәргләнән бу үслуб гаршысында һамы үчүн баша дүшүлән бир дилдә, халг үслубунда јазыб јаратдығы вә мәһз бу јолла о, ше'р сәнәтини реал һәјата бағлады. XX әср Азәрбајҹан шаири М. Һади кими бөјүк сәнәткар исә бу үмумхалг дили зәмининдә јурд сала билмәди. Бүтүн варлығы илә халга бағлы олан;

Имзасыны гојмуш милләл өвраги-һәјатә,
Јох милләтимин хәтти бу имзалар ичиндә.

* * *

Еј Вәтән, еј бешик һәјатым үчүн!
Јенә сән ач гучаг мәматым үчүн!

* * *

...Гүрбәт елләр әкәрчи олду јерим,
Сәнә аид бүтүн дүшүнчәләрим.

—деје, гәлби халг вә вәтән ешги илә аловланан;

Ич, ич, нә гәдәр истәр исән ганымы, залим!
Бир күн көрәрәм ганыны сәһбалар ичиндә!

—дејә, зүлмә гаршы чыхан үсјанкар шаир өз дүшүнчәләрини халгына онун садә ана дилиндә дејә билмәди. Она көрә дә бир шаир кими китабларын сәһифәләриндә јашады, кениш күтләнин гәлбинә јол тапа билмәди.

Бу ики сәнәткар мүхтәлиф дөврләрдә, мүхтәлиф ичтимаи шәраитдә јашајыб јаратмыш олса да, онларын әдәби мүһити, дүнјабахышы, һәјат тәрзи вә јарадычылыг јоллары бир-бириндән чидди шәкилдә фәргләнсә дә, һәр икисини хәлгилик талеји, биринчи нөвбәдә, үмумхалг Азәрбајчан дилинә мүнасибәтләри илә ајдынлашдырылыр.

Јазычы дилдән гуру, дурғун бир факт кими истифадә етмир, онун үзәриндә ишләјир, дилин дахили имканларына чан верир, бунлары үзә чыхарыр, дили инкишаф етдирир. Һәр бир халгын әдәби дилинин формалашмасында јазычынын ролу чох бөјүкдүр. Фәрди мә'нада көтүрсәк, демәк олар ки, дил һамыдан чох јазычыја хидмәт едир, дилә исә һамыдан чох јазычы хидмәт көстәрир. Бунлар (дил вә јазычы) даим јарадычылыг мүбадиләсиндә олур. Буна көрә дә бәдии әсәрләрин дили, башга сөзлә, бәдии дил әдәби дилин ән бөјүк, ән күчлү голуну тәшкил едир.

Әдәби дил, илк нөвбәдә, бәдии дил әсасында инкишаф едир. Әдәби дилин, үмумијјәтлә, үмумхалг данышыг дилинин зәнкинлији, рәнкарәнклији даһа кениш вә чилаланмыш шәкилдә бәдии дилдә өз әксини тапыр.

Бәдии әсәрләрин дили мәсәләси, бизим үчүн әввәлдән мә'лум олан, әһатә даирәсини вә сәрһәдләрини билдијимиз «бәдии дил» мәфһуму илә мәһдудлашмыр. О, бу даирәдән чыхыр вә бүтүнлүклә дилин инкишаф ганунлары илә бағлы олан бөјүк бир проблемин тәркиб һиссәсинә чеврилир. Әлавә олараг, бәдии әсәрләрин дили үмумхалг дилинин ифадәлилији, рәнкарәнк форма вә васитәләри һаггында бизә елә фактлар верир ки, онларын бөјүк әксәријјәтини әдәби дилин башга голларында көрә билмирик. Бәдии дил үмумхалг тәфәккүрүнүн мәһсулу олан вә үмумхалг дили зәмининдә формалашан идиомлара, ибарә вә афоризмләрә, аталар сөзү вә зәрби-мәсәлләрә кениш мејдан ачыр, онлара ганад верир. Бир дә көрүрсән ки, гәдим дөврләрә мәхсус олан, сонралар ишләмәјән бә'зи формалар бәдии дилдә баш галдырыр, бәдии дил кечмишдән хәбәр кәтирир.

Бөјүк сәнәткарлар бәдии дилин бу гүдрәтини дујмуш, сөзүн е'чазкар гүввәси онлары дүшүндүрмүш вә бир сыра сәнәткарлар бәдии дил һаггында, долајысы илә сәнәт һаггында да өз фикирләрини сөјләмиш, сөзә јүксәк гијмәт вермишләр.

Бу фикирләр чох вахт бәдии әсәрләрдә дејилмиш олса да, бә'зән нәзәри әһәмијјәт кәсб едир.

Бу әсәри Азәрбајчан јазычыларынын дил һаггында фикирләринин әһатәли тарихи тәсвири кими гәбул етмәк олмаз. Мә'лумдур ки, јазычыларымызын ирси тамамилә топланыб нәшр едилмәмишдир; бир сыра шаирләр әсәрләрини фарс вә әрәб дилләриндә јазмышлар. Һәмин әсәрләр дә Азәрбајчан дилинә тамамилә тәрчүмә едилмәмишдир. Бу китаб исә Азәрбајчан дилиндә нәшр едилән бәдии әсәрләрә әсасән јазылмыш, башга дилләрдәки әсәрләрә аз-аз һалларда мүрачиәт едилмишдир.

ДӨВРҮН ШЕ'Р ДИЛИНӘ БИР НӘЗӘР

XI—XVIII әсрләрдә классик Азәрбајчан шаирләри өз әсәрләрини әсасән ики дилдә—фарс вә Азәрбајчан дилләриндә јазмышлар. Бу дөврдә әрәб дилиндә дә ше'рләр јазылмыш, һәтта диванлар бағланмышдыр. Хәтиб Тәбризи, Мәнсур Тәбризи, Сүһрәвәрди, Ејн-әл Гузат, Мүчирәддин Бејләгани, Хагани, Нәсими, Фүзули кими сәнәткарлар әрәб дилиндә классик ше'р нүмунәләри јаратмышлар. Лакин әрәб дилли ше'р Азәрбајчан поезијасынын XI әсрдән сонракы инкишафы тарихиндә һеч вахт апарычы мөвгејә чыха билмәмишдир[1].

Фарс вә Азәрбајчан дилләри дә бу дөвр ше'риндә һәмишә ејни мөвгејә малик олмамышдыр. Әввәлләрдә фарс дили јеканә ше'р дили кими танынмыш, лакин заман кечдикчә өз мөвгеләрини Азәрбајчан дилинә вермиш, бир гәдәр сонра исә икинчи сıраја кечмишдир. Азәрбајчан дили исә, бунун әксинә олараг, әввәлләрдә ше'р дили кими гәбул вә е'тираф олунмамыш, поезија үчүн мәгбул сајылмамышдыр. Заман кечдикчә о өз варлығыны, көзәллијини вә поетик гүдрәтини сүбут етмиш; Нәсими вә Фүзули поетик фикринин ифадәчиси һүгугуну газанмыш вә Азәрбајчан поезијасынын әсас дили олмагла фарс дилиндән ирәли кечмишдир.

XI—XII әсрләрдән дөврүмүзә кәлиб чатмыш әсәрләрин әсас гисми фарс дилиндәдир. Гәтран Тәбризи, Әбүл-Үла, Фәләки, Мүчирәддин Бејләгани, Гивами Мүтәрризи, Хагани, Мәһсәти, Низами вә б. өз әсәрләрини бу дилдә јазмышлар[2]. Лакин бу ше'р милли зәминә бағлы иди; онун азәрбајчанлылыг бахымындан милли хүсусијјәтләри чох иди; һәтта бу ше'рин дили Азәрбајчан тәфәккүр тәрзинә мәхсус, Азәрбајчан

[1] Гејд. VII—XI әсрләр арасында әрәб дили Азәрбајчан бәдии вә елми тәфәккүрүнүн јеканә ифадә васитәси олмуш, азәрбајчанлы шаир вә алимләр әсәрләрини бу дилдә јазмышдыр. XI әсрдән әрәб дили поезијада өз мөвгејини фарс дилинә вермәјә башлајыр вә XII әсрдә һаким мөвгејини тамамилә итирир (Бу һагда әтрафлы мә'лумат үчүн бах: М. Р. Маһмудов. «Әрәбчә јазмыш азәрбајчанлы шаир вә әдибләр», докторлуг диссертасијасы, Бакы, 1974).

[2] Гејд. XII әсрдә Азәрб. дилиндә дә ше'р јазылдығы күман едилир. М. Маһмудов көстәрир ки, бу дөврдә јашамыш Мәс'уд ибн Намдәр (әсли күрддүр) әрәбчә, фарсча вә түркчә ше'рләр јаздығыны гејд едир.

дилинә хас ифадәләрлә сәсләшән чәһәтләрә малик иди. Бу ше'р һәм фарс поезијасынын вә әдәби дилинин, һәм дә Азәрбајчан поезијасынын инкишафында, һәтта Азәрбајчан дилли поезијанын инкишафында бөјүк рол ојнамышдыр. Һансы дилдә јаранмасындан асылы олмајараг, сонракы дөврләрдә јаранмыш Азәрбајчан ше'ри XI—XII әсрләр поезијасынын давамы иди, һәмин әсаслар үзәриндә тәшәккүл тапмышдыр.

Фарс дилли поезија күчлү ән'әнә газанмышдыр. Фарс дили јалныз Азәрбајчанда дејил, бир сыра Шәрг өлкәләриндә дә јеканә поезија дили һүгугу алмышдыр. Бу дилин вә һәмин дилдә јаранан ше'рин сарајлар вә һаким тәбәгәләр шәхсиндә мөһкәм дајаглары варды вә бу дајаглар узун заман галырды. Буна көрә дә XIX әсрә гәдәр бүтүн дөврләр әрзиндә Азәрбајчан шаирләри фарс дилиндә дә јазыб јаратмышлар. Һәтта XIX әсрин өзүндә белә, М. Ф. Ахундов бир сыра ше'рләрини, «Пушкинин өлүмүнә Шәрг поемасы» адлы мәшһур әсәрини фарс дилиндә јазмышдыр. А. Бакыханов, Мирзә Шәфи Вазеһ, С. Ә. Ширвани дә ше'рләринин бир гисмини фарс дилиндә јазмышдыр.

XIII әсрдән башлајараг, Азәрбајчан дилиндә дә ше'р нүмунәләри јаранныр вә бунунла да фарс дилинин һекемонлуғуна сон гојулур. Азәрбајчан әдәбијјатында поезијанын јаранмасы, инкишафы, јүксәлиши, Азәрбајчан дилинин ше'р дили, бир гәдәр сонра исә классик ше'р дили кими гәбул олунмасы дөврү башланыр.

XIII әсрдән Азәрбајчан дилли ше'рин илк нүмунәси кими, Әли адлы шаирин гошма формасында јаздығы «Гиссеји-Јусиф» поемасы галмышдыр. «Јусиф вә Зүлејха» мотивләри әсасында јазылмыш бу әсәр Азәрбајчан дилиндә һеча вәзниндә илк поема һесаб олунур. Дили тәбии вә сәмимидир. Данышыг дилинә јахынлығы илә диггәти чәлб едир. Лакин о, бәдии вүс'әт алмамышдыр; ше'р дили кими гүввәтли дејилдир. Бурада әрәб вә фарс кәлмәләринин Азәрбајчан дилинә, Азәрбајчан ше'ринә ујушмасынын, гајнајыб гарышмасынын илк нүмунәләрини көрүрүк. Бу поемадан көтүрүлмүш ашағыдакы ше'р парчасында олан бир дәјишмә дил тарихи үчүн чох марагылыдыр.

Мисир ичрә бир тачир олур ирди,
Онун ады Мәлик ибн Доғәр олур ирди,
Доғәр оғлу Мәлик бир душ көрдү,
Мүдәббирә тә'вилини сорар имди.

Бурада шаир икинчи мисрада «Мәлик ибн Доғәр» кими ән'әнәви әрәб ифадәсиндән истифадә едир, үчүнчү мисрада

ону азәрбајчанлашдырараг, «Доғәр оғлу Мәлик» јазыр. Сонракы дөвр шаирләринин дилиндә (хүсусән изафәтләр системиндә) белә дәјишмәләр чохдур, лакин XIII әсрә аид бир ше'рдәки бу дәјишмә ше'р дилиндә миллиләшмә, дәјишмәз көрүнән әрәб вә фарс тәркибләриндән Азәрбајчан ифадәләринә кечид бахымындан әһәмијјәтли һадисә кими гејд едилмәјә лајигдир. Бу чәһәтдән башга бир факт да јада дүшүр. XIII әсрин дикәр бир шаири фарсча гәзәлиндә өз адыны «Пүр Һәсән», азәрбајчанча јаздығы гәзәлиндә «Һәсәноғлу» шәклиндә ишләтмишдир.

Шаир Әлинин ше'ри азәрбајчанча илк ше'р нүмунәси иди, лакин сонракы классик Азәрбајчан поезијасы үчүн нүмунә дејилди; ону сонрадан јаранан поезија дилинин, Нәсими вә Фүзули поезијасы дилинин дә илк нүмунәси, башланғычы һесаб етмәк олмаз. Доғрудур, XIV—XVI әсрләрдә јаранан ше'р нүмунәләри ичәрисиндә бу ше'рлә, онун дили вә үслубу илә сәсләшәнләри; даһа инкишаф етмиш, поетик чәһәтдән вә дил бахымындан ирәли кетмиш нүмунәләр дә вар иди, лакин бу истигамәт дөврүн поезијасы вә ше'р-сәнәт дили үчүн апарычы, истигамәтләндиричи дејилди. Даһа доғрусу, XIII—XVI әср ше'р дили бу истигамәтлә сәчијјәләнә билмир. Бу мејл халг јарадычылығы илә, ашыг поезијасы илә, халг данышыг дили илә даһа сыхы тәмасда иди. Она көрә дә, бу үслубда јазан шаирләр Нәсими вә Фүзули сәвијјәсини јадларына кәтирмәсәләр дә, Нәсими вә Фүзули ше'ринин милли мајасы үчүн аз рол ојнамамышлар.

XIV әсрин әвәлләринә аид едилән вә мүәллифи мә'лум олмајан «Әһмәд һәрами дастаны» («Дастани-Әһмәд һәрами») адлы поеманын дили дә бу нүмунәләрдәндир. 816 бејтдән ибарәт олан бу поеманын дили садә вә ајдындыр; гәлиз әрәб вә фарс ифадәләриндән, демәк олар ки, азаддыр; мәсәлән:

Санасан ким, хәзан јапрағы дүшди,
Вә бир тәр күл солуб топрағә дүшди.

* * *

Јүзү күл, бојы сәрву бәнзи лалә,
Көзи нәркис, гашы бәнзәр һилалә.

Поема әруз вәзниндә јазылмышдыр, лакин о, бу вәзнин јүксәк тәләбләринә чаваб верә билмир. Бу, әруз вәзнли түрк (Азәрбајчан) ше'ринин илк, һәлә бүллурлашмамыш нүмунәләриндән иди. Онун дили өз садәлији илә дөврүн халг дилинә бағлы олдуғу кими, вәзни дә халг ше'ринин, Азәрбајчан ше'ри-

нин вэзни илэ сэслэшир. Елэ бил ки, о, гошма формалы ше'рдэн эруз вэзнли ше'рэ кечид һалындадыр. Әкрэм Ҹәфәр јазыр ки, «...эруз вэзнинин фонетик сәчијјэси илэ түрк дилләринин, о ҹүмлэдэн Азэрбајҹан дилинин фонетик тәбиәти бир-биринэ бирдэн-бирэ узлашмамышдыр. Илк дөврлэрдэ дил асанлыгла ше'рлэшмэдији кими, эруз да асанлыгла азэрбајҹанлашмамышдыр. Буна көрэ дэ Азэрбајҹан эдэбијјатынын илк мэнзум эсэрлэринин вэзниндэ мүхтэлиф типли нөгсанлар олмуш вэ олмалы иди».

Азэрбајҹан дилиндэ ше'рин икинҹи нүмунэсини Һэсэноғлу (XIII—XIV эсрлэр) јарадыр:

Ајырды көнлүмү бир хош гэмэр үз, ҹанфэза дилбэр;
Нэ дилбэр, дилбэри-шаһид, нэ шаһид, шаһиди-сэрвэр.
Мэн өлсэм, сэн бути-шэнкүл! Сураһи, ејлэмэ гүл-гүл,
Нэ гүл-гүл, гүл-гүли-бадэ, нэ бадэ, бадеји-эһмэр....

Бу ше'р Азэрбајҹан дилли поезијада икинҹи истигамэтин илк нүмунэси, башланғычы һесаб едилэ билэр. Она көрэ дэ онун тарихи эһэмијјэти даһа бөјүкдүр.

Азэрбајҹан дилли ше'рин сонракы инкишафында бу истигамэтлэр каһ паралел шэкилдэ давам едир, каһ да бирлэшир. Бир шаир бу истигамэти, дикэр шаир икинҹи мејли давам етдирир; ејни шаирин јарадыҹылығында һэр ики мејлин нүмунэлэрини дэ көрмэк олур; чох һалларда исэ икинҹи истигамэт биринҹидэн мајаланараг јүксэлир; ону (биринҹини) инкар етмэдэн, онун мүстэгил инкишафына мане олмадан, халг данышыг дилиндэн алыб поетиклэшдирдијинэ јени рэнк верир вэ даһа ирэли кедэрэк, эдэби дил үчүн јеканэ эсас верэн тарихи факта чевирир.

Бу инкишаф јолунда биринҹи олараг Гази Бүрһанэддинин (XIV эср) ше'рлэри нэзэри ҹэлб едир. Бу ше'рлэр бэдии кејфијјэти, дилинин сэлислији вэ рэванлығы илэ фэрглэнир. Бу ше'рлэрдэ мүэјјэн ҹэһэтлэрдэн ҹилаланмыш, ана дилинин эсаслары үзэриндэ инкишаф тапмыш јени бэдии дил нүмунэси илэ гаршылашырыг. Гази Бүрһанэддинин эсэрлэри дил ҹэһэтдэн биринҹи истигамэтлэ бағлы олса да, эруз вэзнли бу ше'рлэр икинҹи истигамэт үчүн дэ ҹидди эсас иди. Гэлиз эрэб, фарс сөз вэ ифадэлэриндэн азад, ана дили сөз вэ ифадэлэри эсасында эруз вэзнли ше'р јаратмағын јахшы нүмунэси иди.

Шаирин мүхтэлиф ше'р формаларына мураҹиэти, тујуғлар, рүбаилэр, гэзэллэр јазмасы, онун ше'р дилинэ мэхсус үмуми хүсусијјэтлэрини дэјишдирмир. Гази Бүрһанэддин, ше'рлэрини эруз вэзниндэ јазмышдыр, лакин һеҹа вэзниндэ дэ ше'рлэри вар; онун бэ'зи тујуғларынын да һеҹа вэзниндэ јазылдығы күман едилир. Бу да шаирин ше'р дилинин үмуми хүсусијјэтлэринэ хэлэл кэтирмир; мэсэлэн:

Јүрэк көзүнүн јолинэ сэд парэ кэрэкдүр,
Кисулэрүн ичиндэ дил аварэ кэрэкдүр.
Бичарэјэ ки галды бу кису кэлэ мискин,
Шол лэ'ли-лэбүндэн, сэнэма, ҹарэ кэрэкдүр.

Бу, грамматик нормалар бахымындан да формалашмыш эдэби дил нүмунэси иди. Бэдии ҹэһэтдэн «Гиссеји-Јусиф»ин, «Дастани-Әһмэд Һэрами»нинин, һэтта Һэсэноғлу гэзэлинин дилиндэн хејли ирэли кетмишдир. Бурада шифаһи диллэ јазылы дил нүмунэлэри, халг ше'р дили илэ, јаранмагда олан классик ше'р дили нүмунэлэри бирлэшир.

Гази Бүрһанэддин Азэрбајҹан дилиндэ јазан илк бөјүк вэ гүдрэтли шаирдир. Онун ше'риндэ Нэсими вэ Фүзули поезијасынын, Нэсими вэ Фүзули дилинин экс-сэдасы кими сэслэнэн, кэлэҹэјин бу бөјүк поезијасынын мүждэсини верэн бејтлэрэ дэ тэсадүф едилир. Мэ'лумдур ки, Гази Бүрһанэддин өзүндэн сонракы шаирлэрин бир чохуна эдэби тэ'сир көстэрмишдир вэ бу шаирлэр она нэзирэлэр јазмышлар. Бу исэ Гази Бүрһанэддин ше'ринин эһэмијјэтини бир даһа артырыр, эдэби-бэдии дилимизин инкишафында онун тэ'сиредиҹи ролуну көстэрир.

Белэликлэ, Азэрбајҹан поезија дили јалныз эһатэсинэ көрэ дејил, кејфијјэтинэ, ифадэ тэрзинэ, поетик имканларына көрэ дэ фарс дили илэ гаршылашыр. Практик олараг, Азэрбајҹан дилли поезија уғрунда эсил мүбаризэ башланыр. Бөјүк шаир вэ мүтэфэккир Нэсими бу јарышда Азэрбајҹан дилинин үстүнлүјүнү вэ гэлэбэсини тэ'мин едир; илк нүмунэлэри шаир Әли, Һэсэноғлу тэрэфиндэн јарадылан, Гази Бүрһанэддин тэрэфиндэн инкишаф етдирилэн Азэрбајҹан ше'ри Нэсиминин гэлэми илэ даһа да јүксэлир вэ зэнкинлэшир.

Нэсими ше'риндэ Азэрбајҹан дили поезија дили кими, эдэби-бэдии дил кими формалашмыш олур. Бу дил классик ше'р дили илэ ҹанлы халг дилинин, халг јарадыҹылығы үслубунун вэһдэтиндэн мејдана кэлэн, тэмиз, ајдын, сэлис, лексик-семантик ҹэһэтдэн зэнкин, грамматик ҹэһэтдэн мүэјјэн сабит форма кэсб етмиш, еластики вэ мэ'налы бир дил иди. Нэсими данышыг дили үнсүрлэрини классик ше'р дилинэ дахил едир, бу ше'рин лүғэтини хэлгилэшдирир; классик ше'ри, онун дилини һэјата јахынлашдырыр, она милли руһ верирди. Бу һалда бү-

түнлүклә ше'р, еләчә дә онун һәр бир бејти вә мисрасы халг данышыг дилинин тәравәтини гулагларымызда экс едир:

Додағын гәнд имиш, бал онда нејләр?
Нә назик хәтт имиш, хал онда нејләр

Једди хәтт јазылыбдыр һәр вәрәгдә,
Әлифдир, лам, әлиф, дал онда нејләр?

Нәсиминин дил һаггында фикирләри вә дилдән истифадә үсуллары көстәрир ки, шаир, Азәрбајчан дилинин потенсиал поетик имканларына чан вермәји, Азәрбајчан дилини дөврүн мәдәни поезија дили мөвгејиндә сәсләндирмәји, онун гүдрәтини сүбут етмәји өз гаршысында мәгсәд гојмуш вә мәгсәдинә бөјүк мүвәффәгијјәтлә наил олмушдур. Нәсиминин о заманкы Азәрбајчан дилиндә ишләнән бир сыра әрәб вә фарс сөзләринә е'тинасызлыг көстәрәрәк онларын əвəзиндә әсил Азәрбајчан сөзләрини ишләтмәси (Һ. Араслы), јахуд бир сыра әрәб вә фарс сөзләри илә јанашы, ејни мә'нада Азәрбајчан дили сөзләриндән дә истифадә етмәси бунунла әлагәдар иди.

Нәсиминин Гәтран Тәбризи, Хагани, Мәһсәти, Низами кими бөјүк сәләфләри өз әсәрләрини фарс дилиндә јазмышлар. Белә зәнкин вә әзәмәтли фарс дилли Азәрбајчан поезијасындан сонра фарс вә әрәб дилләри илә јанашы, Азәрбајчан дилиндә јазыб јаратмаг, һәм дә Азәрбајчан дилинә үстүнлүк вермәк ади марағын, һәвәсин нәтичәси ола билмәзди. Бу, дөврүн, һәјатын тәләби иди; бу һәм дә Нәсими кими бөјүк вәтәндаш шаирин гәлбинин, амалынын тәләби иди. Бу, шаирин үмумән дил мәсәләләринә, хүсусән ана дилинә шүурлу мүнасибәти илә бағлы иди. Нәсими өз әсәрләриндә дилин ичтимаи әһәмијјәтинә ишарә едир; дили халгын әсас әламәтләриндән бири кими гијмәтләндирир, ана дили вә әчнәби дилләр мәсәләсини гојурду.

Нәсими јарадычылығы илә башланан, Нәсиминин ишләјиб камилләшдирдији, јүксәк сәвијјәјә галдырдығы әдәби-бәдии дил өзүндән сонракы поезија дилинә, бунунла да үмумән Азәрбајчан әдәби дилинин инкишафына күчлү тә'сир көстәрмишдир.

Азәрбајчан поезија дили Нәсимидән сонра бөјүк инкишаф јолу кечмиш, мүхтәлиф мәрһәләләрдән адлајараг мүасир әдәби дилимизин тәркибинә дахил олмушдур. Бу мәрһәләләрин әзәмәти, мејдана кәтирдији јени әдәби дил голлары, әдәби дилин формалашмасында поезија дили илә јанашы нәср дилинин, елми вә публисист үслубларын тә'сири мүасир әдәби дилимизлә Нәсими дилинин әлагәсини заһирән бир гәдәр солғун көстәрсә дә, бу әлагәни арадан галдыра билмәмишдир.

Нәсими Азәрбајчан әдәби дили тарихиндә белә бир әсас гојмуш, әдәби дилимизин инкишафы тарихиндә мисилсиз рол ојнамышдыр. Шаһ Исмајыл Хәтаји вә Мәһәммәд Фүзули поезијасы да бу зәмин үзәриндә гурулмуш, ондан гида алмышдыр.

«XV әсрдән е'тибарән Азәрбајчан әдәбијјаты әсасән милли дилдә инкишаф етмәјә башлајыр. Тејмуриләрин говулмасындан сонра Чәнуби Азәрбајчанда тәшәккүл едән Ағгојунлу вә Сәфәвиләр дөвләтләринин Азәрбајчан дилинә әһәмијјәт вермәси, хүсусән Сәфәвиләр дөвләтинин бу дилдән дөвләт дили кими истифадә етмәси Азәрбајчан дилинин әдәби-бәдии дил олараг сүр'әтлә инкишаф етмәсинә имкан јарадыр» (Һ. Араслы).

Бу дөвр шаирләринин чоху әрәб вә фарс дилләринин Азәрбајчан ше'ри үчүн гәлиз олан сөз вә ифадәләриндән гачмаға чалышыр, өз әсәрләрини садә, ајдын бир дилдә јазырдылар. Доғрудур, бә'зән мөвзу илә әлагәдар олараг, чәтин баша дүшүлән, гәлиз дилдә јазылан ше'рләр дә мејдана кәлирди. Мәсәлән, Сүруринин һүруфилији тәблиғ едән ше'рләринин дили әрәб вә фарс сөз вә ифадәләри илә долудур; Хәлилинин, Бәсиринин, Түфејлинин ше'рләриндә дә дил бахымындан бүлурлашмамыш чәһәтләр вар[1]. Үмумән исә бу дөвр шаирләринин дили данышыг дилинә јахын олмасы, ондан мајаланмасы илә мараглыдыр. Бу садәлик ше'рин мәзијјәтини ашағы салмыр, әксинә јүксәлдир; ше'ри бәситләшдирмир, әксинә зәнкинләшдирир; ше'ри кери чәкмир, ирәли апарыр; ше'рин истифадә даирәсини мәһдудлашдырмыр, кенишләндирир; ше'ри халг арасына апарыр, халгын малы едир.

Һеч бир конкрет изаһат вермәдән, диггәти бә'зи сәчијјәви фактлара чәлб етмәк истәјирик.

Раһәт олмады дил, еј раһәти-чан, сән кедәли,
Гончәвәш көнлүмә дар олду чаһан, сән кедәли.

(Һәмиди)

Еј пәри, сәнсиз пәришан рузикарәм, доғрусу,
Сән кедәндән бәрлү бисәбрү гәрарәм, доғрусу.

(Кишвәри)

---

[1] Гејд. Дини-тәблиғи ше'р үслубу һаггында бах: Ә. Дәмирчизадә. Әдәби дилимизин инкишафында Фүзули мәрһәләси, «Мәһәммәд Фүзули» (елми-тәдгиги мәгаләләр), Азәрнәшр, Бакы, 1958, сәһ. 29.

Көнлүмү зүлфүнә чәк, зәнчирә шејдаланмасын,
Синәми чак ет ки, сәндән өзкә мә'валанмасын.

(Сүрури)

Азәрбајчан дилиндә илк «Лејли вә Мәчнун» поемасынын да мәһз бу дөврдә мејдана чыхмасы тәсадүфи дејилди. XV әср шаири Һәгири Тәбризинин ики мин јүз әлли бејтдән ибарәт бу әсәринин дили дә дөврүн садә ше'р дилинә әсасланыр; халг данышыг дилинин материалларындан, бу дилә мәхсус ифадәләрдән гидаланмасы илә диггәти чәлб едир. Мисаллара диггәт един.

1. Мунча ким мән сәндән ајру ағларам,
   Һәсрәт илә јүрәкими дағларам.
2. Һеч сәнә ирмәзми фәрјадым мәним,
   Сөјлә ахыр, еј пәризадым мәним.

Бу дөврдә ашыг ше'ри дә инкишаф едир вә бунунла әлагәдар олараг шаирләрин дә бу үслубда ше'рләри мејдана чыхырды:

Гурбан олум назлы јарын һилал гашына,
Пәрванәтәк мән доланым, дөнүм башына,
Шајәд ола рәһми кәлә көзүм јашына,
Көзүм јашы јер үзүнү алды, нејләјим.

(Хәзани)

Хәтајинин фәалијјәти илә ана дилли ше'р уғрунда мүбаризә рәсми шәкил алыр. Хәтаји, бир шаир кими, бу ше'рин көзәл нүмунәләрини јарадырды; бир тәрәфдән дә, Нәсими кими, классик ше'р дилини садәләшдирир, ону ојнаг халг дили ифадәләри илә бәзәјир, реаллашдырыр, һәјата јахынлашдырырды. 18 јашында икән јаздығы «Дәһнамә» поемасынын «Баһаријјә» һиссәсиндә бунун классик нүмунәсини верир. Ашағыдакы парча һәмин һиссәдән көтүрүлмүшдүр.

Гыш кетди, јенә баһар кәлди,
Күл битди вә лаләзар кәлди.
Гушлар ғамусу фәғанә дүшдү,
Ешг оду јенә бу чанә дүшдү.

Дикәр тәрәфдән, Хәтаји гошма вә бајатылар јазмагла халг јарадычылығы тимсалында јазылы әдәбијјат нүмунәләри јарадыр; бунунла да халг јарадычылығында форма тапан вә тәсбит олунан шифаһи әдәби дили кениш мә'нада истифадәјә верирди.

Бир гәндилдән бир гәндилә атылдым,
Тураб олуб јер үзүнә сачылдым.

Бир заманда чахмаг илә чахылдым.
Көнлүмә од дүшдү, јандым да кәлдим.

Һеча вәзниндә гәзәлләрин дили дә садә вә ајдынлығы, хәлгилији илә сечилир. Бүтүн бунлар әдәбијјат тарихиндә, јазылы әдәби дил тарихиндә јени һадисә иди, она көрә дә јалныз өз дөврүндә дејил, сонракы дөврләрдә дә чидди тә'сирини көстәрмишдир.

Бу, Хәтајинин Азәрбајчан әдәби-бәдии дилинин инкишафындакы фәалијјәтинин бир тәрәфи иди. Бу, шаир Хәтајинин фәалијјәти иди.

Шаһ Исмајыл Хәтаји ана дилли ше'рин инкишафында мисилсиз рол ојнамышдыр. Онун дөврүндә сарај гапылары Азәрбајчан дилинин үзүнә кениш сурәтдә ачылыр. Азәрбајчан дили рәсми дил кими истифадә олунур. «Шаһын сарајында, гошунда вә гисмән дипломатик јазышмада Азәрбајчан дилиндән истифадә олунурду![1]. Бу дөврдә Азәрбајчан дили јахын халгларын дилинә, һәтта фарс дилинә күчлү тә'сир көстәрир, фарс дилиндә һазырланан дөвләт сәнәдләриндә Азәрбајчан дилинә аид сөз вә терминләрдән сых-сых истифадә олунур. (Һ. Зәринәзадә).

Хәтаји мүһүм дөвләт ишләри илә јанашы, әдәбијјат, елм вә инчәсәнәт хадимләринә көмәк вә һимајәлик едирди. Онун сарајында мәшһур Азәрбајчан шаири Һәбибинин башчылыг етдији әдәби мәчлис вар иди. Хәтајинин дә дахил олдуғу бу мәчлисин үзвләри, адәтән, Азәрбајчан дилиндә јазырдылар. Хәтаји ашыг јарадычылығынын инкишафы үчүн дә әлиндән кәләни едирди. О, ашыглара мадди вә мә'нәви јардым көстәрирди; онларын гејдинә галырды. Мәһз буна көрә иди ки, Хәтаји дөврүндә ашыг әдәбијјаты чанланма вә јүксәлиш дөврү кечирир.

Елә бу дөврдә бөјүк Фүзули јарадычылыг мејданына кәлир; мисли бәрабәри көрүнмәјән ашиганә-лирик ше'рләри илә Азәрбајчан дилли поезијаны көјләрә галдырыр; бу дилдә «Лејли вә Мәчнун» кими мәһәббәт дастаны јарадыр. Фүзули «дилин бүтүн әдәби-бәдии васитәләриндән истифадә» (Р. Азадә) илә сүбут едир ки, бу дилдә классик әдәбијјатын ән бөјүк нүмунәләрини јаратмаг мүмкүндүр. Фүзули дә үмумхалг дилиндән, халг јарадычылығы дилиндән истифадә едирди, лакин һеч кәсин истифадә етмәдији кими истифадә едирди. Нәсими ше'рләриндә классик ше'р дили вә халг дили нормалары

[1] Азәрбајчан тарихи, биринчи чилд, Азәрб. ССР ЕА Нәшри, Бакы, 1961, сәһ. 247.

бир-бириндән сечилир. Нәсими бу нормалары чох усталыгла бирләшдирирди. Хәтајинин ана дилли ше'рдә мөвгеји бир гәдәр башга истигамәтдә олду. Хәтаји ше'р дилиндә садәләшдирмә апарды, халг јарадычылыг нүмунәләрини вә онларын дилини јазылы әдәбијјата кәтирди. Фүзули исә классик ше'р дилинин тәнтәнәсинә, онун јүксәк поетик низамына тохунмады, әксинә, халг дилиндән көтүрдүкләрини дә ора апарды; гејри-адини ади дејил, адини гејри-ади етди. Бунларын һамысыны синтез едиб даһа јүксәкләрә, Фүзули јүксәклијинә галдырды. Она көрәдир ки, Фүзули дили, сөзүн әсил мә'насында хәлги олдуғу һалда, ади дејил:

> Мәни чандан усандырды, чәфадан јар усанмазмы?
> Фәләкләр јанды аһимдән, мурадым шәм'и јанмазмы?...

Јахуд:

> Мән көвһәрәм, өзкәләр хиридар,
> Мәндә дејил ихтијари-базар.
> Дөвран ки мәни мәзадә салды,
> Билмәм ким иди сатан, ким алды?

Нәсими вә Хәтајидә олдуғу кими, Фүзулинин дә Азәрбајчан дилиндә јазыб јаратмасы онун ана дилли поезија уғрунда шүурлу мүбаризәси иди. Анчаг бу, Фүзули үчүн мәсәләнин бир тәрәфи иди. Фүзулијә гәдәр Азәрбајчан дилиндә ше'р аз дејилди, һәм дә бу ше'рин чох көзәл нүмунәләри јаранмышды. Бу дөврдә шифаһи халг поезијасынын да гијмәтли нүмунәләри вар иди. Артыг Азәрбајчан дилиндә ше'р јазмағын тарихи ән'әнәси јаранмышды. Һәсәноғлудан Хәтајијә гәдәр онларла шаирин Азәрбајчан дилиндә јүзләрлә ше'ри вар иди. Лакин Азәрбајчан дилинин бүтүн имканлары һәрәкәтә кәтирилмәмишди. Һәлә там шәкилдә сүбут олунмамышды ки, бу дилдә классик ше'рин ән јүксәк нүмунәләрини јаратмаг олар. Һәлә там ајдын дејилди ки, Сә'ди вә Низаминин, Һафиз вә Хаганинин, Хәјјам вә Мәһсәтинин фарс дилиндә јаратдыглары бөјүк поезија гаршысында Азәрбајчан дилиндә ондан кери галмајан, һәтта ирәли кедән һәм инчә, көзәл, һәм дә дәрин мә'налы поетик нүмунәләр јаратмаг олар.

Мәсәләнин бу чәһәти Фүзулини даһа чох дүшүндүрүрдү. Артыг инди Азәрбајчан дилиндә ше'р јазмаг јох, даһа јүксәк вә гүдрәтли поезија јаратмаг проблеми гаршыда дајанырды. Буну исә Фүзули кими исте'дадлы шаир, зәманәсини габаглајан бир мүтәфәккир едә биләрди.

Мәһз бу шүурлу мүбаризәнин нәтичәсиндә поезија аләминдә Азәрбајчан дили фарс (еләчә дә әрәб) дилинә гәләбә

чалыр, һәјати күчүнү көстәрир, онун әсрләрдән бәри топланмыш потенсиалы һәрәкәтә кәлир вә истифадә олунур.

Азәрбајчан дилинин бу дөврдә әл-голу да кениш ачылыр; о, лирик әсәрләр даирәсиндән чыхыр, епик әсәрләрдә—поемаларда, тәрчүмә әсәрләриндә тәтбиг олунур; нәср үслубу мејдана кәлир. Беләликлә, Азәрбајчан дили XVI әсрдә дөврүн, инсанларын бүтүн поетик тәфәккүр имканларыны ифадә етмәк, һәм дә заманын көзләмәдији бир сәвијјәдә ифадә етмәк габилијјәти газанмыш олур.

Нәсиминин, Хәтајинин, Фүзулинин дил һаггында фикирләри бу әдәби просеслә, XIV—XVI әсрләрин ичтимаи тәләбләри илә сәсләширди. Она көрә дә онларын дилә мүнасибәтиндә бир конкретлик јараныр. Бу сәнәткарлар да, әввәлләрдә олдуғу кими, сөзү тә'риф едир, үмумән дилдән данышыр, үмумән инсан нитгиндән бәһс едир; ејни заманда, онлары, өз сәләфләриндән фәргли олараг, милли дил мәсәләләри, ана дилинин поетик талеји дә дүшүндүрүр. Доғрудур, Нәсими вә Фүзули һәм дә фарс вә әрәб дилләриндә әсәрләр јазмышлар, Хәтајинин дә фарс дилиндә диваны олмушдур; лакин онлар әсәрләринин әксәријјәтини өз ана дилләриндә јаратмышлар.

Ана дилли поезија уғрунда мүбаризә Фүзулидән сонра да практик олараг давам етдирилир. Лакин бу мүбаризә өз јүксәклијини, кәсәрини, вүс'әтини там шәкилдә сахлаја билмир. Фүзулидән сонра илк дөврләрдә, еләчә дә XVII әсрдә истәр поезијанын өз дили, истәрсә дә ана дилли поезијанын тәблиғи, елми чәһәтдән әсасландырылмасы Фүзули сәвијјәсини мүәјјән дәрәчәдә итирир. Бунун да мүәјјән сәбәбләри вар иди. Әввәла, артыг сүбут едилмишдир ки, Азәрбајчан дилиндә классик ше'рин ән јүксәк нүмунәләрини јаратмаг олар вә Нәсими, хүсусән Фүзули белә нүмунәләри јаратмышдыр. Дикәр сәбәби үмумән Азәрбајчан әдәбијјатынын Фүзулидән сонракы инкишаф истигамәти илә бағлы иди. Чәфәр Чаббарлы һәмин истигамәти белә сәчијјәләндирир:

«Фүзули өз дүһасы илә Азәрбајчана парлаг классик бир әдәбијјат верди. Лакин, ејни заманда, онун дүһасы ағыр бир јүк кими Азәрбајчан әдәбијјатынын инкишафы үзәринә дүшүб, ону өз ағырлығы алтында әзмәјә башлады. Ел ағзындан чыхмыш әдәбијјат, бир даһинин гәләми алтында јонулду вә бирдән-бирә классик бир јүксәклијә галхды. Мүһит исә бу јүксәклијә чыхачаг дәрәчәдә бир һазырлыға малик дејилди. Азәрбајчан әдәбијјатынын Фүзули јүксәклијиндә дајанмасы вә мүтәрәгги аддымларла јүксәклијә доғру ирәлиләмәси үчүн һәјати бир дајағы јох иди. Одур ки, Фүзули өз әлини әдәбиј-

јатдан чәкәр-чәкмәз, әдәбијјат мүтәрәгги кедиши илә ирәлиләмәк дејил, бәлкә, јүксәлдији јердә беләә дајанмады вә сүр'әтли һәрәкәтлә енишә доғру јуварланмаға башлады. Бу eниш гоча рәһбәрин ардынча кедән сыра әдәбијјаты бир сејлаб кими јахалајыр вә өз ағырлығы алтында әзиб өз ениш јолу илә ахыдырды.

Шаирләр, әдибләр Фүзулини өтмәјә дејил, бәлкә, она јетишмәјә вә вар гүввәләри илә өз әсәрләрини Фүзулинин әсәрләринә бәнзәтмәјә вә беләликлә, әдәбијјаты гырылдығы нөгтәјә вардырмаға вә орада бәркитмәјә чалышырдылар».

Лакин бу чалышмаларын мүсбәт чәһәтләри дә чох иди. Бу әдәбијјатда Фүзули идејаларынын давам етдирилмәси, ана дилли поезијанын дил вә үслубча мүәјјән јени кејфијјәтләри диггәти чәлб етмәјә билмир. Үмумән XVII әср, еләчә дә XVIII вә XIX әср Азәрбајчан ше'ринин дили вә үслубу XIII—XVI әсрләрин ше'р дилинин давамы иди, анчаг өзүнәмәхсус, хүсусијјәтләри дә аз дејилди. Әввәлләрдә олдуғу кими, ше'рдә јенә дә ики үслуб—халг ше'р үслубу вә классик ше'р үслубу јанашы олараг давам едирди.

Халг ше'р үслубу Гурбани, Туфарганлы Аббас (XVI—XVII әсрләр), Сары Ашыг (XVII әср), Мирон, Сајат Нова, Хәстә Гасым (XVII—XVIII әсрләр) вә башга шаир—ашыгларын јарадычылығында инкишаф едирди. Бу үслуб артыг гејри-мүәјјәнликдән, бә'зи мүчәррәд чәһәтләрдән азад олараг, сәлис, формалашмыш ше'р дили сәвијјәсинә галхырды. Онда ашиганә-мәһәббәт мөвзулары тәркибиндә; бә'зән исә ајрыча олараг ичтимаи мотивләр дә сәсләнирди. Бу үслуб әдәби-бәдии дил бахымындан да диггәти чәлб едир. О, шифаһи халг ше'р дилиндән ајрылмагда, јазылы әдәбијјатын дили кими формалашмагда иди.

Мән сәнә чан дедим, сән дә мәнә чан,
Алыш ешг одуна мәним кими јан.
Адым ашыг Аббас, јерим Туфарган,
Кaһдан ағла, каһдан јада сал мәни.

(Аббас Туфарганлы)

Бу үслуб XVII әсрин јазылы әдәбијјатында да өзүнү көстәрирди. Мәсәлән, Мәһәммәд Фәдаинин гошма, бајаты вә кәрајлылары дилинин садәлији вә хәлгилији илә бу үслубла сәсләширди:

Ешг одуна јанан сөнмәз,
Кедән күнләр кери дөнмәз.
Өмрүн гушу ушду, гонмаз,
Ғәнимәтдир сәфа сүрмәк.

Бу шер үслубу XIX әсрдә дә давам етмиш вә үмумән Азәрбајчан ше'ринин милли зәмин үзәриндә инкишафына, Азәрбајчан ше'р дилинин садәләшмәсинә күчлү тә'сир көстәрмишдир. XVIII әсрин көркәмли шаирләри Видади вә Вагифин јарадычылығында бу ше'р үслубу јени әдәби форма алмышдыр. Видадинин, хүсусән Вагифин һеча вәзниндә јазылмыш ше'рләринин дили дөврүн әдәби дилини тәмсил едән, сәлис әдәби-бәдии дил нүмунәси иди. Бу ше'рләр өз әсасыны халг јарадычылығындан, ашыг ше'риндән алырды; лакин сәвијјәси, дили чәһәтдән даһа јүксәк вә тә'сиредичи иди.

Еј һәмдәмим сәни ганә гәрг ејләр,
Кәл тәрпәтмә јараланмыш көнлүмү.
Ајры дүшмүш вәтәниндән, елиндән,
Һәмдәрдиндән араланмыш көнлүмү.

(Видади)

Күр гырағынын әчәб сејранкаһы вар,
Јашылбаш сонасы, һајыф ки, јохдур!
Учу тәр чыггалы сијаһ телләрин
Һәрдән тамашасы, һајыф ки, јохдур!

(Вагиф)

153131

Бу үслуб XIX әсрдә Закир вә Нәбати јарадычылығында давам вә инкишаф едир. Мүчрим Кәрим Вардани адлы шаир дә бу үслубда көзәл ше'рләр јазмышдыр.

Кениш әһатә даирәсинә, күтләвилијинә, јајылмасына, мүәллифләринин чохлуғуна бахмајараг, бу ше'р, онун үслубу вә дили, әввәлләрдә олдуғу кими, XVII—XIX әсрләрдә дә јазылы әдәбијјатда классик ше'р үслубундан ирәли кечә билмәмишдир. Бу дөврләрдә дә классик ше'р үслубу тә'јинедичи вә апарычы олмушдур. Јалныз ону демәк кифајәт едәр ки, бу әсрләрдә фәалијјәт көстәрән әдәби мәчлисләр әсасән классик ше'р формаларына истинад етмишдир.

XVII—XIX әсрләрдә бу үслубун Мәсиһи, Гөвси Тәбризи, Саиб Тәбризи, Видади, Вагиф, Натәван, М. Ш. Вазеһ, А. Бакыханов, Г. Б. Закир, Нәбати, С. Ә. Ширвани вә б. көркәмли нүмајәндәләри варды. Бу үслуб бә'зән үмумхалг дилиндән даһа чох гидаланараг садәләшмиш, бә'зән, әксинә, хејли гәлизләшмишдир.

XVII әсрин көркәмли шаири Мәсиһинин «Вәрга вә Күлша» поемасынын дили бәдии кејфијјәтинә көрә Фүзули дилиндән хејли фәргләндији кими, чәтинлијинә, гәлиз әрәб вә фарс тәркибләри илә јүкләнмәсинә көрә дә ондан фәргләнир. Бу поеманын дилиндә тәк-тәк:

427—2

Азербайджанская
Республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. М. Ф. Ахундова

Оғул атадан галур нишанә,
Оғулсузун итүрүр зәманә.

—кими нисбәтән асан вә хәлги парчалара тәсадүф етсәк дә, бунлар онун дилиндәки үмуми ағырлығы арадан галдырмыр. Әманинин бу үслубда јазылан ше'рләриндә гәлиз ифадәләр, әрәб вә фарс тәркибләри илә ағырлашмыш мисра вә бејтләр дә тез-тез сәсләнир, лакин бу, шаирин дилинин садәлијини дәјишдирмир:

Һәг билир ким, сәндән өзкә јохдурур чанан мана,
Олса бу сөздә хилафым, олмасын иман мана.

Фүзулинин көркәмли давамчыларындан олан Саиб Тәбризинин (XVII әср) ше'р дили бәдии вә нисбәтән асан иди:

Мәни-Мәчнуни агил ејләмәк мүмкүн декил, насеһ,
Сөз илән мишки-наби, ган ки, бир ган ејләмәк олмаз.

Гөвси Тәбризи исә дилә мүнасибәтдә башга јолла кетмишдир. «Гөвсинин ше'рләринин дили садә, аһәнкдар вә ифадәлидир. О, ше'р дилини халгын чанлы данышыг дилинә чох јахынлашдыран сәнәткарлардандыр» (М. Сејидов); мәсәлән:

1. Мән ејләмәнәм әрзи-тәманна, сөзүм анла,
Диндирмә мәни, дилсизәм, амма сөзүм анла.

2. Дилдән дилә дүшдүм дили-диванәдән өтрү,
Вурдум өзүмү одлара пәрванәдән өтрү.

Ф. Сејидов Гөвси Тәбризинин һеча вәзниндә олан үч ше'ри һаггында мә'лумат верир вә «Гөвси Тәбризинин әлјазмаларында олан ше'рләринин вәзни» адлы мәгаләсиндә о ше'рләрин һәрәсиндән бир бәнди мисал кәтирир. Бу ше'рләрин дили шаирин әруз вәзнли ше'рләринин дилиндән, демәк олар ки, сечилмир:

Гашларын каман кимидир, ләбин әрваған кимидир,
Кәнч үстә илан кимидир какилин, дилбәр какилин.

Беләликлә, XVII әсрдә вә XVIII әсрин әввәлләриндә јаранан классик үслублу ше'р дилиндә—Фәдаинин, Мәсиһинин, Саиб Тәбризинин, Гөвси Тәбризинин, Садыг бәј Әфшарын, Тә'сир Тәбризинин, Нишат Ширванинин ше'рләринин дилиндә бир-бириндән фәргләнән чәһәтләр вар иди; «Фүзулијанә јазмагла Фүзули ше'рини, онун дилини, үслуб вә әдасыны давам» (Ә. Дәмирчизадә) етдирән шаирләрин дилиндә Фүзули әдәби

мәктәбинин тә'сири илә шәртләнән үмуми чәһәтләр дә чох иди; бу үмуми чәһәтләр һәмин шаирләрин ше'р дилини бир истигамәтә јөнәлдирди, бир ваһид үслубун фәрди јарадычылыг үсулларындан ирәли кәлән чаларларына чевирирди, бир мәркәздән гидаландырырды. Она көрә дә бу дөвр шаирләринин дили, бүтүн фәргли чәһәтләринә бахмајараг, бир системә дахил олуб һәмин дөврүн әдәби-бәдии дилини тәмсил едир. XIX әсрин поезија дили чох вахт бу дөврүн башы үстүндән Фүзули дили илә әлагә сахлајыр, ондан тә'сирләнир, лакин, һәр һалда, бу әлагәдә XVII әср ше'р дилинин ролу да өзүнү көстәрир.

Мә'лумдур ки, Видади вә Вагиф јарадычылығы ики истигамәтдә инкишаф етмишдир. Онлар, јухарыда дејилдији кими, халг јарадычылығы үслубунда ше'рин јени классик нүмунәләрини јаратмышлар. Лакин бу шаирләр классик ше'р үслубунда да чох јазмыш вә бунунла классик ше'р дилинин дә давамчылары олмушлар. Бу чәһәтдән онларын һәр икисинин ше'р дили Фүзули дилинә, XVII әсрин ше'р дилинә бағлы иди; һәтта өз чәтинликләри, әрәб вә фарс ифадәләринин кифајәт гәдәр варлығы илә бағлы иди:

Аһ-аһ, еј чәрхи-гәддар, ај бәдрузикар,
Күнзи-зүлмәтдә әчәб гојдун мәни һејрану зар.
(Видади)

* * *

Ријају кибру кизбү бүхл олур најаб икидләрдә,
Тәвазә'дүр сәфаву сидгилә әсбаб икидләрдә.

(Вагиф)

Бунунла бирликдә, Видади, хүсусән Вагиф бу үслуба мөвзу вә әдәби бахымдан јени руһ кәтирдикләри кими, бу үслубдакы ше'рләрин дилинә халг дилиндән, халг јарадычылығындан кәлән бир рөвнәг вермишләр:

Нә гәдәр олса гоча кәрчи Видади хәстә,
Јенә Вагиф кими, әлбәттә, јүз оглана дәјәр.
(Видади)

* * *

Ешгә дүшмәк сәнә дүшмәз, гочалыбсан, белә дур,
Белә ишләр јенә Вагиф кими оғланә дүшәр.
(Вагиф)

Бу садәлик вә ајдынлыг классик ше'р үслубунда јени иди, мүсбәт мә'нада адилији вә һәјатилији илә јени иди, халг данышыг дилинә даһа чох бағлылығы илә јени иди. Бу чәһәтдән,

Видади вә Вагифин классик ше'р үслубунда јаздыглары ше'рләрин дили онларын һеча вәзниндәки ше'рләринин дилинә мејл едирди, онунла сәсләширди.

XIX әсрдә А. Бакыхановун, М. Ш. Вазеһин, Г. Закирин, С. Ә. Нәбатинин, С. Ә. Ширванинин, Х. Б. Натәванын вә б. шаирләрин јарадычылығында классик ше'р үслубу давам едир. Бу дөврүн ше'р дили бир сыра әсас хүсусијјәтләринә көрә Нәсими, Фүзули, Гөвси, Вагифин әруз вәзнли ше'р дилинин јени мәрһәләдә гануни давамы иди. XVII әсрдә олдуғу кими, XIX әср шаирләринин дә дил вә үслуб хүсусијјәтләри арасында фәрг вар иди; һәрәсинин өзүнә мәхсус чәһәтләри онлары бир-бириндән ајырырды. Мәсәлән, Закир вә Нәбати гәзәлләринин дили С. Ә. Ширвани гәзәлләринин дилинә нисбәтән садә иди. Лакин бу фәргләр XIX әср шаирләринин дилиндәки үмуми чәһәтләри инкар етмирди. Ән'әнә һалына дүшәрәк классик ше'р дилиндә кениш истифадә едилән әрәб вә фарс ифадәләри XIX әсрин ше'р дили үчүн дә сәчијјәви иди.

XI—XII ӘСРЛӘР

Мә'лум олдуғу үзрә, XI—XII әсрләр, хүсусән XII әср Азәрбајчан әдәбијјаты тарихинин ән мәзмунлу, зәнкин дөврләриндән биридир. Хәтиб Тәбризи кими көркәмли алим-филолог, Хагани вә Низами кими даһи шаирләр вә башга Азәрбајчан сәнәткарлары бу дөврдә јашајыб јаратмышлар. Бу әсрләрин көркәмли сәнәткарларынын, демәк олар ки, һамысы алим олмушлар. Онларын һамысы елми әсәр јазмасалар да, о замана гәдәр инсанын јаратдығы нә варса, һамысыны өјрәнмиш, ондан истифадә етмиш, өз дүнјакөрүшләрини, елми-фәлсәфи бахышларыны, чәмијјәт вә тәбиәт һаггындакы фикирләрини чох вахт бәдии әсәрләриндә, поезија дили илә ифадә етмишләр. Низаминин поемалары тәкчә бәдии әсәрләр кими дејил, елми-фәлсәфи трактатлар кими дә бизи марагландырыр. Хагани һаггында да бу сөзләри демәк мүмкүндүр. Бунлардан фәргли олараг, Хәтиб Тәбризи јалныз шаирлик етмәмиш, елми-тәдгигат әсәрләри дә јазмыш вә бир тәдгигатчы алим кими даһа бөјүк иш көрмүшдүр.

Бу дөвр шаирләри бә'зән ардычыл олараг сөз, нитг, дил һаггында данышмыш, бә'зән исә бу мәсәләләрә аид өтәри

гејдләр етмишләр. Буна бахмајараг, һәмин шаирләрин һамысы сөзү вә дили јүксәк гијмәтләндирмиш, онун гүввәт вә гүдрәтини, инчәлијини вә зәрифлијини дөнә-дөнә гејд етмиш, сөзү, данышығы әхлаг нормалары илә бағламыш, заманә вә сөз, заманә вә сәнәт проблемләринә тохунмушлар.

Мәсәлән, Әбүл-Үла Кәнчәви дејир:

Үрәк булуд, сөзүм инчи, көнүлсә бир дәрја,
Дилим бу көһәрә чарчы, заманә исә бәһа.

Әкәр од, су кими кәскиндир сөзүм,
Нәдән јел, торпаг тәк зәлиләм өзүм.

Шаирин тәб'и, үрәји булуд кими долудур, көнлү тәлатүм едән дәрјадыр, сөзү көвһәрә вә инчијә бәнзәјир, од, су кими кәскиндир; лакин заманә буну гијмәтләндирмәкдән узагдыр, она көрә дә шаир өзүнү јел, торпаг кими зәлил һесаб едир.

Гивами Мүтәрризи, бир тәрәфдән:

Јохдур Гивами тәк тоһиддә пәркар,
Сөзүндә садәлик вә мөһкәмлик вар.

—дејә өз сәнәт гүдрәтиндән, дилинин садәлик вә тә'сир күчүндән бәһс едирсә, дикәр тәрәфдән, «Сәни өз сөзүнлә едәрләр әсир»—дејә, заманәсиндә сөзә, сәнәтә гијмәт верилмәдијинә ишарә едир. Сөз нәинки гијмәтләндирилмир, әксинә, бә'зән өз мүәллифинә бәла кәтирир.

Гивами Мүтәрризи данышыг е'тикасына тохунур, дилдә евфемизм мәсәләси гојур вә дејир:

Бир кәслә ки јумшаг данышмаг кәрәк,
Јарашармы сәнә кобудлуг етмәк.

Мүчирәддин Бејләгани өз сөз вә сәнәт дүнјасыны белә тәгдим едир:

Азугә вермәсә фәләјин шамы,
Чатыр шам тәк мәнә гәлб еһтишамы.
Ше'рим заманәни бәзәјән инчи,
Одур ки, көнлүмүн артыр севинчи.
Тә'бимин сапаны алды нишанә,
Сөз дашым јетишди та кәһкәшанә.

Јахуд:

Ше'римин, нәсримин башагларындан
Минләрлә Хагани башаг топлајар.

* * *

Дилим гылынч, охум исә сәһәр вахты чәкдијим аһ,
Сындырарам сәфләрини, олса да јүз ејлә ләшкәр.

Мүчирәддин Бејләгани сөздә мә'наја әһәмијјәт верир вә мә'насыз, бош данышыглара ишарә илә дејир:

Узундур дилләри шам кими, керчәк,
Лакин дедикләри мә'надан пәлтәк.

XI әсрин көркәмли шаири Мәнсур Тәбризинин гәләм һаггындакы ше'риндә «Дост илә, дүшмәнлә даим бир кедир, Досту хилас едир, гырыр дүшмәни»; «Танры гәләм вериб учалдыр көјә, Гәләмлә дүшмәни гырыб төкәни»—дејә сөзүн гијмәти, сәнәтин ичтимаи һәјатдакы ролу тәрәннүм едилир:

Шаир мараглы бир тәшбиһ ишләдәрәк дејир ки, «Гәләм өз учу илә нә гәдәр дүшмән мәһв етмишдир, һәм дә дүшмәнин ганыны төкмәклә јох, өз ганыны ахытмагла».

Бир сыра гијмәтли елми-фәлсәфи, бәдии әсәрләрин мүәллифи олан көркәмли Азәрбајчан алими, насир вә шаири Ејн әл-Гузат о дөврә аид әрәб дилли бәдии нәсрин ән јахшы нүмунәси сајылан «Шәква әл-гәриб» әсәриндә сөзүн мә'насы, нитгдә јери вә ролу, әлагәләри вә мөвгеји һаггында мараглы, һәм дә елми фикирләр ирәли сүрүр. Ејн әл-Гузат белә һесаб едир ки, һәр һансы бир әсәрин гајәсини дүзкүн анламаг, онун мәзмун вә идејасыны дүзкүн баша дүшмәк үчүн ону бүтөвлүкдә алыб тәһлил етмәк лазымдыр. Әсәрдәки сөз вә ифадәләри, чүмләләри аид олдуғу әһатәдән ајырмаг, әлагәсиз шәкилдә көтүрмәклә мүәллифин идејасыны тәһриф етмәк, һәтта онун дедијинин әксини сүбут етмәк олар. Ејн әл-Гузат конкрет мисаллара әсасланараг, о дөвр үчүн горхулу олан белә бир фикир дә ирәли сүрүр ки, гуранда аллаһ барәсиндә дејилән бир сыра сөзләри (јүксәлмә, енмә, гәзәб, разылыг, севки, шөвг, севинч, күлүш, нифрәт, тәрәддүд, сурәт, үз, көз, әл, бармаг, ешитмә, көрмә кими) мәтндән ајырыб изаһ етмәклә гураны аллаһа гаршы гојмаг олар.

Ејн әл-Гузат терминләрә дә диггәтлә јанашмағы лазым билирди. О көстәрирди ки, һәр бир јарадычылыг саһәсинин өзүнә мәхсус терминләри вар. Һәмин саһәләрә аид әсәрләри баша дүшмәк вә мә'наландырмаг үчүн о саһәләрин терминләрини билмәк вә ја өјрәнмәк лазымдыр.

Јусиф Таһир оғлу Хојлу «Мә'налар сөзләрин, сөзләр дә мә'наларын бәзәјидир»,—дејә сөздә форма илә мәзмун вәһдәтинә, ше'рдә заһири вә дахили көзәллијә диггәт јетирирди. Хојлу ше'рдә јүксәк бәдии үслуб тәрәфдары иди; ширин ләһчәни, гүввәтли мәнтиги гијмәтләндирирди. Хојлу көркәмли шәрһчи иди. Бизә кәлиб чатан јеканә әсәри «Тәнвир»дә поетик әсәрләрин шәрһини вермиш вә бунунла әлагәдар олараг сөз вә сәнәт һаггында әһәмијјәтли фикирләр сөјләмиш, бәдии әсәрин—ше'рин әдәби вә дилчилик бахымындан изаһына аид јахшы нүмунә көстәрмишдир.

Хәтиб Тәбризи[1] (1030—1109). Тәбриздә доғулмуш, илк тәһсилини бурада алмыш, елми ахтарышлара да елә бу шәһәрдә башламышдыр. «Шәрг алимләри Хәтиб Тәбризини «Әдәбијјат вә грамматика елминдә рәһбәр» адландырмышлар» (сәһ. 175). «Дилчилик саһәсиндә Хәтиб Тәбризинин ән мүһүм хидмәти сөзләрин јаранмасы, инкишафы, заман кечдикчә форма вә мә'нача дәјишмәсинә даир тәдгигат апармасыдыр. Сөзләрин мәншәјини тә'јин етмәкдә Азәрбајчан алими, әрәб дилчиләринин дә е'тираф етдији кими, әвәзедилмәз тәдгигатчыдыр» (сәһ. 5). Хәтиб Тәбризинин дилчилијә даир тәдгигатлары әрәб дилинә аид олса да вә әрәб дилиндә јазылса да, ону (Хәтиб Тәбризини) илк Азәрбајчан дилчиси адландырмаг олар. М. Маһмудов јазыр ки, «XI әсрдә јалныз Азәрбајчанда дејил, бүтүн ислам Шәргиндә дилчилик вә әдәбијјатшүнаслығын ән бөјүк нүмајәндәси даһи алим Хәтиб Тәбризи олмушдур» (сәһ. 18). Онун әрәб әдәбијјатына вә дилчилијинә даир јаздығы әсәрләр узун әсрләр бoју алимләрин диггәтини чәлб етмиш, дүнјанын мүхтәлиф китабханаларында надир сәнәт нүмунәләри кими горунуб сахланмыш, нәһајәт, мүасир дөврүмүздә Алманијада, Һиндистанда вә әрәб өлкәләриндә дәфәләрлә чап олунмушдур.

Хәтиб Тәбризи өзүнә гәдәр мејдана чыхан ше'р китабларына шәрһләр јазмыш вә бу саһәдә бүтүн әрәб филолокијасына нүмунә көстәрмишдир. Белә шәрһләр јазан башга алимләрдән фәргли олараг, Хәтиб Тәбризи ше'рләрә кениш филоложи, тарихи-етимоложи изаһат вермиш, исламијјәтдән әввәл вә сонра јаранан, о дөврдә чәтин баша дүшүлән ше'рләрин мә'наларыны ачмагда мисилсиз хидмәт көстәрмишдир. О, ше'рин чәтин баша дүшүлмәсини сәнәткарлыг хүсусијјәтләри илә, шаирин үслубу, чохмә'налылыгла изаһ едир. Х. Тәбризи дејир: «Ола билсин ки, бир бејт ики мә'на версин вә бунлардан бири дикәриндән даһа гүввәтли олсун, бунлары о шәхс ајыра биләр ки, дүшүнчәси јахшы, зеһни исә тәмиз олсун, чүнки ше'ри тәнгид етмәк ону јазмагдан чәтиндир». Алим дилчилији, хүсусән лексикографијаны вә әдәби әсәрләри јүксәк гијмәтләндирәрәк јазыр ки, әкәр улу јараданын, онун не'мәтләринин

[1] Гејд: Хәтиб Тәбризинин дилчилијә даир фикирләри Малик Маһмудовун «Хәтиб Тәбризи» адлы монографијасындан (Бакы, 1972) вә онун бизә тәгдим етдији башга материаллардан истифадә илә јазылмышдыр.

хошбәхтлик вә үстүнлүјүнү һәгиги дәрк етмәк үчүн бир јол варса, о да јалныз сәһвләрдән дүзкүнлүјә истигамәт верән «әл-ираб», ибарәләрин маһијјәтини изаһ едән, мәчаз вә истиарәләри ајдынлашдыран лексикографија вә... чәтин гавранылан хәбәрләрин изаһында истинад едилән поезија елмләриндән ибарәтдир («Һәмасә» диванынын шәрһи, мүгәддимә).

Хәтиб Тәбризинин елми јарадычылығында дилчилик мәсәләләри мүһүм јер тутур. Онун дилчилијә даир фикирләри ше'р материалы әсасында дејилдијинә көрә бу фикирләр чох вахт әдәби-бәдии тәдгигат характери дашыјыр, әдәбијјатшүнаслыг мәсәләләри илә кәсишир; бунунла јанашы, бу фикирләр сырф дилчилик бахымындан да диггәти чәлб едир. Онун дилчилијә даир тәдгигләри бүтүн јарадычылығы боју давам етмиш, әсәрләринин һамысында әкс олунмушдур; «Нитгин ислаһы»нын дүзәлиши» әсәри исә билаваситә бу саһәјә һәср едилмишдир. Бу әсәрдә Хәтиб Тәбризи әрәб лексикографијасынын ән чәтин проблемләрини бачарыгла һәлл етмишдир. Она көрәдир ки, «Мисир-Судан дилчилик чәмијјәти» классик дилчи вә әдибләрин он надир әсәринин ичәрисиндән биринчи олараг һәмин китабы нәшр етмишдир. Хәтиб Тәбризи бу әсәриндә формача ејни, мә'нача мүхтәлиф, јахуд формача мүхтәлиф, мә'нача ејни олан ваһид көк һәрфләриндән дүзәлдилән сөзләри тәдгиг етмиш, онларын етимолокијасыны арашдырмышдыр. Сөзләрин дахилиндә баш верән дәјишмәләри, бир сәсин башгасыны әвәз етмәсини, һәрәкәләрин мүәјјән груп сөзләрдә сабит вәзијјәтини, данышыг дили илә әдәби дил арасындакы фәргләри вә с. мәсәләләри ајдынлашдырмышдыр.

Башга классик шаир вә алимләр кими, Хәтиб Тәбризи дә сөзү јүксәк гијмәтләндирир, сөзүн күчүндән, гүввәсиндән данышыр. Хәтиб Тәбризи көстәрир ки, сөзүн кәсәр вә кәскинлијигылынча сирајәт едәрәк ону итиләшдирмиш, материалыны сафлашдырмышдыр.

Буна көрәдир ки, Хәтиб Тәбризи истәр ше'рдә, истәрсә дә үмумән дилдә сөзүн ролундан бәһс едир, ону чох мүхтәлиф чәһәтләрдән изаһ едир. Бу тәдгигләрдә сөзүн мә'на чәһәти илк планда дајаныр. Заман кечдикчә сөзләрдә әмәлә кәлән мә'на дәјишмәләри конкрет фактлар әсасында көстәрилир. Бунунла әлагәдар олараг, сөзләрин етимолокијасы да нәзәрә алыныр. Мәсәлән, «Һәмасә»нин шәрһи» китабында адларын мәншәји, мә'насы һаггында әтрафлы мә'лумат верилир. «Харичи» сөзү белә изаһ едилир: гәдимдә, исламдан әввәл шүчаәт вә кәраматдән узаг гачан, горхаг, пахыл адамлары харичи адландырырдылар. Сонралар исә султана вә халга гаршы чыханлара харичи демәјә башладылар. Јахуд «әсир» сөзү бир шеји зәнчирлә мөһкәм бағламаг мә'насыны верән «әср» сөзүндән әмәлә кәлмишдир. *Инсан, бејт, ејн* (көј) вә с. кими онларла башга сөзләрин дә мә'на вә етимолокијасы бу истигамәтдә изаһ едилир.

Хәтиб Тәбризинин «хүррәм» сөзү вә бунунла әлагәдар олараг хүррәмиләр һаггындакы фикирләри дә марагльдыр. Онун фикринчә, «хүррәм» әслән фарс сөзү олуб әрәбләшдирилмишдир. Онун мә'насы јахшылыг, фәалијјәт вә севинч демәкдир. Хүррәмиләр һеч бир динә әмәл етмирләр вә шәриәтин гадаған етдији һәр һансы бир шеји онлар өзләри үчүн рәва билирләр.

Беләликлә, Х. Тәбризи сөзүн мә'насыны ајдынлашдыраркән сөзүн ифадә етдији мәфһум вә анлајышлар һаггында мә'лумат верир, она өз мүнасибәтини билдирир.

Алим әрәб дилиндә ахырдан охунанда да әввәлдән охунан кими сәсләнән сөзләрә аид ајрыча бир әсәр јазмышдыр. Мәсәлән, باب (баб—гапы, фәсил), خوخ (хух—пәнчәрәләр), وسس (сус—маһијјәт, әсил), طوط (тут—памбыг), ليل (лејл—кечә) вә с. О бу сөзләри ишләндији бејтләрлә бирликдә топламыш, әрәб әлифбасынын һәр бир һәрфинә аид буна охшар сөзләрдән мисаллар кәтирмишдир.

Х. Тәбризи сөзләрин мә'на мүхтәлифлијини көстәрир, ше'рдә сөзләрин мә'на е'тималларына да нәзәр јетирир; сөзләрин мә'чази мә'наларынын ачылмасыны, сөзләрин үмумидән хүсусијә, хүсусидән үмумијә доғру дәјишилмә хүсусијјәтләрини мисалларла ајдынлашдырыр. Сөзләрдә мә'на охшарлығы вә зиддијјәт, бунларын бәдии дилдәки мөвгеји һаггында мараглы мә'луматлар верир. О јазыр ки, әкәр ики зидд шеј бир јердә оларса, бу иш тәзадлыдыр, мәсәлән, мәһәббәт вә нифрәт, сәрвәт вә јохсуллуг. Јахуд: сөзүн ејни илә тәкрары онда кизләнән мәгсәди ача билмәз. Үмумән, Хәтиб Тәбризи ше'рләрин мә'налары һаггында данышаркән сөзләрин грамматик, үслуби, семантик, һәтта фонетик вә орфографик чәһәтләринә нәзәр салыр, дилчилик терминләриндән чох истифадә едир; исмин һалынын вә башга грамматик дәјишмәләрин сөзүн мә'насына тә'сирини инчәликләри илә ачыр.

Х. Тәбризи дилдән, ифадәдән гысалыг тәләб едир вә дејир: ән јахшы шәрһ одур ки, узун вә јоручу дејил, гыса вә долғундур.

О көстәрир ки, сөзләрдән дилә даһа раһат оланыны сечмәк әрәбләрин гајдасыдыр. Бундан әлавә, әрәбләр ики шеји бирләшдириб бир-биринә шамил едирләр вә бу һалда ја мәчаздан

истифадә едир, ја да сөзләрдән бирини, асаныны көтүрүрләр. Мәсәлән, «ики гара»—хурма вә су мә'насында (бу һәм дә кечә вә гаралмыш торпаг демәкдир); «ики сары»—гызыл вә зә'фәран, «ики гырмызы»—әт вә чахыр; «ики мәсчид»—Мәккә вә Мәдинә; «ики Мәккә»—Мәккә вә Таиф демәкдир.

Бунунла әлагәдар олараг, Хәтиб Тәбризи «Ибн Дурејдин «Мәгсурә»синин шәрһи» әсәриндә белә изаһат верир:

«Бә'зән сорушурлар: нә үчүн «ики гара»—хурма вә су демәкдир? Гаралыг анчаг хурмаја аиддир, суја јох. Чаваб будур ки, әрәбләр онлардан биринин хүсусијјәтини икисинә дә аид едирләр... Белә ки, ајрылмаз дост олан ики адамы, јахуд ики гардашы биринин—мәшһурунун ады илә адландырырлар. Буна көрә дә чамаат дејир: «Ики Өмәрин һәјаты». Онлар да Әбу Бәкр вә Өмәрдир». Хәтиб Тәбризи көстәрир ки, «Ики Өмәр» дејәркән һеч дә Өмәри Әбу Бәкрдән үстүн тутмајыблар. Она көрә белә дејибләр ки, «Ики Өмәр» демәк «ики Әбу Бәкр» демәкдән асандыр. Еләчә дә ај вә күнәш мә'насында «ики ај» дејирләр. Бурада она көрә «ај» сөзүнә үстүнлүк верилибдир ки, о, киши чинсиндәндир вә дејилиши гадын чинсиндән даһа раһатдыр. Јахуд адлары Һүрр вә Убејдә олан ики шаир гардашы «Ики Һүрр» адландырырлар. Хәтиб Тәбризи көстәрир ки, «Белә шејләр адларда чохалмыш, һәтта өлкәләр вә шәһәрләр һаггында да дејилмәјә башланмышдыр».

Көркәмли шаир вә бөјүк алим Хәтиб Тәбризинин чилдләрлә әсәрләринин чох кичик бир гисминдән истифадә илә едилән бу гејдләр онун тәдгигатынын әһатә даирәси, елми-нәзәри сәвијјәси, фикир дәринлији һаггында там мә'лумат верә билмәсә дә, онун алимлик гүдрәти, филоложи көрүшләри, сәнәтә бахышы, тәдгигат үсулу һаггында охучуја мүәјјән тәсәввүр верә биләр. Хәтиб Тәбризинин елми-нәзәри ирси, хүсусән, дилчилијә аид фикирләри чох бөјүк тәдгигат тәләб едир. Онун әсәрләринин тәрчүмәси вә чап олунмасы бу тәдгигат үчүн ән әһәмијјәтли әсас ола биләр.

Гәтран Тәбризи (1012—1088). XI әср Азәрбајчан әдәбијјатынын көркәмли нүмајәндәси һесаб едилир. XII әсрин танынмыш алими Мәһәммәд Әвфи Гәтран Тәбризини белә гијмәтләндирир: «Бүтүн шаирләр гәтрәдирләр, Гәтран дәниздир, бүтүн фәзиләт саһибләри зәррәдирләр, о, күнәшдир, ше'рләри устадлыг вә сәнәт нүмунәсидир. Ләтифәләри башдан-баша севилмәлидир»[1].

[1] Ситат Г. Бегделинин Г. Тәбризинин 1967-чи илдә Бакыда Азәрбајчан дилиндә чап олунмуш «Диван»ына јаздығы «Гәтран Тәбризи вә онун диваны» адлы мүгәддимәдән көтүрүлмүшдүр.

Г. Тәбризинин бәдии јарадычылығы онун дилә мүнасибәти һаггында фикир сөјләмәк үчүн әсаслы материал верә билмир. Лакин, өтәри дә олса, бә'зи ифадә вә мисралар көстәрир ки, башга сәнәткарлар кими, Гәтран да сөзүн гүдрәтини дујмуш, сөзү јүксәк гијмәтләндирмишдир. О, сөзү дүрлә мүгајисә едир, «сөзләрдән од јағыр»—дејир; «изтираб чәкән көнүлләр сөздән арам тутур»—дејә сөзүн күчлү тә'сир гүввәсинә малик олдуғуну, инсан мә'нәвијјатына тә'сир едә билдијини көстәрир. О, сөзү руһун өлчүсү адландырыр, она көрә сөзүн өзүнә дә өлчү лазым олдуғуну вачиб сајыр; чүнки һәр сөзү демәк мүмкүндүр, лакин һәр сөзү башгасына баша салмаг, анлатмаг һәмишә мүмкүн олмур, она көрә дә данышаркән сөзүн өлчүсүнү билмәк вачибдир:

> Сөз руһун өлчүсүдүр, ағыл исә тәрәзисидир,
> Өлчү сөзә лазымдыр, анчаг мигдары тәрәзи тә'јин едир.
> Һәр сөзү дилә кәтирмәк мүмкүндүр, лакин
> Һәр сөзү ағла гандырмаг чәтин вә мүшкүлдүр.

Гәтран Тәбризи сөзүн һәгигәтә, варлыға мүнасибәтинә дә ишарә едир; сөзү варлығы олмајан, һәгиги аләмдән кәнар бир анлајыш кими, һәтта јохлуг кими тәгдим едир. «Бәхтијар ибн Сәлманын мәдһи» ше'риндә дејилир:

> Нә гәдәр ки сөз һәгигәт кими ола билмәз,
> Сән һәгигәт оласан, дүшмәнин сөз олсун!

Шаир башга бир ше'риндә бу чәһәтдән бир гәдәр дә ирәли кедәрәк дејир ки: «Дүнјада мин сөз бир һәгигәт гәдәр ола билмәз». Шаирә көрә, күман јериндән јахшы ола билмәдији кими, сөз дә һәгигәтдән ајдын ола билмәз.

Г. Тәбризи бир луғәт дә тәртиб етмишдир. О, фарс дилинин изаһлы луғәтидир. «Әт-тәвасир» адланан бу әсәр фарс дилиндә јазылан илк луғәт китабы һесаб олунур. Луғәт Иран китабханаларындан бириндә сахланылыр. О, чап олунмадығындан һаггында әтрафлы данышмаг имканы јохдур.

Гәтран Тәбризи әрәб дилини дә билмиш, о дилдә дә ше'рләр јазмышдыр. Бүтүн бунлара бахмајараг, о өз дүшүнчәләри, психолокијасы, бәдии тәфәккүр тәрзи е'тибарилә Азәрбајчан һәјатына, Азәрбајчан ән'әнәсинә, өз ана дилинә бағлы олмушдур. Тәдгигатчылар, фарс дилиндә јазылмасына бахмајараг, онун әсәрләриндә Азәрбајчан руһунун, Азәрбајчан дилинин күчлү тә'сирини көрүрләр.

Хагани Ширвани (1120—1199). Әфзәләддин Хагани XII әср Азәрбајчан әдәбијјатынын ән көркәмли нүмајәндәләрин-

дәндир. Илк тәһсилини XII әсрин мәшһур алими олан әмиси Кафијјәддин Өмәр ибн Османдан алмыш, онун рәһбәрлији илә, башга елмләрлә бирликдә, дил елмләрини дә, хүсусән сәрф-нәһви өјрәнмишдир. Онун мүхтәлиф елм саһәләринә бәләд олмасы, еләчә дә сөз, дил һаггындакы фикирләри бәдии јарадычылығында бу вә ја башга шәкилдә өз әксини тапмышдыр. Лакин бурада шаирин ирсиндән Азәрбајчан дилиндә чап олунмуш 4.500 бејтлик ше'ринә истинад олундуғундан онун дилә даир фикирләри һаггында әтрафлы данышмаг имканы јохдур. Бунунла белә, бу әсәрләрдәки гејдләр дә көстәрир ки, шаир сөзә јүксәк гијмәт вермиш, онун гәдир-гијмәтини билмәјин әһәмијјәти һаггында данышмышдыр.

Хагани гәсидәләринин биринин башланғычында баһар сәһәрини тәсвир едир. Бурада гушларын һәрәси бир чичәји тә'риф едир. Бу тә'риф вә мүгајисә објектләри сырасына сөз дә дахил едилир. Башга гушлардан фәргли олараг, Туту сөзә үстүнлүк верир. Бу да тәсадүфи дејил, чүнки гушлар ичәрисиндә јалныз о, сөз дејә билир. Башга гушлар, һаггында данышылан биткиләрин һамысына бәләд олдуғу һалда, һәмин гушларын сөздән хәбәри јохдур. Туту гушу исә бүтүн бунларла бирликдә сөзә дә бәләддир, јалныз Туту гушу сөзлә башга шејләрин фәргини анлаја биләрди.

Хагани дили кәскин силаһа бәнзәдәрәк јазыр:

Бә'зән, дил сыјрылмыш гылынча бәнзәр,
Ајыг ол, башыны бәдәндән үзәр.

Хагани мәшһур «Төһфәтүл-Ирагејн» поемасында сөзүн бөјүк һәјати әһәмијјәтинә, онун һәм мүсбәт, һәм дә мәнфи истигамәтдә тә'сир күчүнә ишарә едир; сөзүн гәдрини билмәји, ондан јерли-јериндә истифадә етмәји вачиб сајыр вә дејир: «Сән сөзүн гәдрини билмәјәнләрдән гач», «Һәмишә мүхтәсәр сөјлә сөзүнү». Шаир, лүзумсуз данышығын, јерсиз сөзүн зәрәрини көстәрирди: «Бош сөз инсанларын абрыны төкәр». Буна көрә дә шаир инсана мүрачиәт едәрәк,

«Чаныны сахламаг истәсән әкәр,
Дилини өвүндә сахла бир тәһәр»
«Аз даныш, һөрмәтлә дурасан кәрәк»—дејир.

Шаир «дил» сөзүнү ики мә'нада (данышыг үзвү вә үнсијјәт васитәси) ишләдәрәк јазыр:

Дил күлүнч етмәсин дејә инсаны,
Инсан ағзы олмуш дилин зинданы.
Чан чәһәннәминә гапычыдыр дил,

Дилсизлик беһиштин ачарыдыр, бил.
Балыг дилсизликлә тапды күчүнү,
Тутду көј үзүндә Балыг бүрчүнү.
Илан ики дилли олдуғу үчүн
Чәннәтдән говулду нифрәтлә бир күн.

Хагани сөзүн, сәнәтин гәдрини билмәјәнләрин әлиндән аһу-зар едиб өз вәзијјәтиндән шикајәтләнәрәк демәјин, јазмағын әһәмијјәтсиз олдуғуну, һәтта горхулу олдуғуну көстәрир вә јазыр:

Заманә халгынын әлиндән артыг,
Сусмушам, олсам да бир көзәл натиг.
Мән ишин сонуну билдијим үчүн
Нитгин ајәсини поздум бүсбүтүн...
Нејләјим, башымдан горхараг мән дә
Дилими ағзымда салдым кәмәндә.

Бунлардан сонра шаир үмумиләшдирмә апарыр вә билаваситә јенә дил мәсәләсинә кечәрәк дејир:

Гылынча охшаса, јахшы олар, дил,
Иш көрсүн һәр заман, гуру сөз дејил.

Бүтүн бунларла бирликдә, Хагани сөзү әбәди галан һесаб едир, ону инчи адландырыр, Чәмаләддин Мосили нәзәрдә тутараг:

Һәмишә чыхса да дүрләр дәниздән,
О, дүрр дәнизләри јаратды сөздән

—дејәрәк сөзү дүрр һесаб едир.

Хагани Ирагын тәбии көзәллијини тә'рифләјир, лакин инсанларыны писләјир, онлары «мин дилли» адландырыр; дејир ки, «һәм оддур, һәм судур онларын дили». Лакин башга бир јердә гәһрәманлардан бәһс едәркән, онлара истинадән дили гылынча, гылынчы исә дилә бәнзәдир:

Ишләдәр давада о мәрдләр, бишәк,
Гылынчы дил кими, дили гылынч тәк.

«Төһфәтүл-Ирагејн» поемасында дилә әлагәдар олан бир бағгејд елми-тарихи бахымдан диггәти чәлб едир. Хагани Бағдадда һәлә о заман да һәм әрәб, һәм дә түрк дилләринин јанашы ишләндијинә ишарә едир вә дүшмәнләрини тәнгид едәркән һәмин фактдан истифадә илә белә бир бәнзәтмә апарыр:

Онлар е'тибарда Куфә әһлидир,
Бағдад әһли кими һачадиллидир.

Хагани өз дөврүнүн көркәмли адамларына бир сыра мараглы, елми-тарихи әһәмијјәтли мәктублар јазмышдыр. Бу мәктублар шаирин дүнјакөрүшүнү, елмә, сәнәтә, заманәсинә, инсанлара бахышларыны әкс етдирән гијмәтли сәнәдләр кими дөврүмүзә кәлиб чатмышдыр. Бу мәктубларда Хагани арасыра сөз вә дил мәсәләләринә дә тохунмуш, бә'зән бир шаир кими, сөзүн вүс'әтиндән, гүдрәтиндән бәһс етмиш, бә'зән дә мәсәләјә бир алим көзү илә нәзәр салмышдыр. Шаир мәктубларынын бириндә сөзүн көзәллијиндән вә гүдрәтиндән бәһс едәрәк јазыр ки, һәр сөз јарашыглы, мөһтәшәм бир хәзинә, шаһларын тачы, әзизләрин ган баһасыдыр. Истәр отураг, истәр көчәри вәзијјәтдә; истәр сағлам вахтында, истәр хәстәликдә о, гејбдән кәлән елә бир төһфәдир ки, кечмиш өмрү кери гајтарыр, ширинлији илә чана јапышыр.

Шаир сөзүн бөјүклүјүнү, гүдрәт вә кәсәрини онун инчәлијиндә көрүр вә инчәликлә бөјүклүк тәзадынын ганунаујғунлуғуну көстәрмәк үчүн белә бир тутушдурма апарыр: дирилик сујунун јери гаранлыг (зүлмәт) олдуғу кими, сөзүн долғунлуғу да онун инчәлијиндәдир. Әдиб сонра буну да әлавә едир ки, әкәр мә'наја диггәт јетирилсә, көрүнәр ки, ишыг гаранлыгла, сағламлыг хәстәликлә, һәјат өлүмлә бағлыдыр—һәмаһәнкдир.

Хагани бир мәктубунда әдәби дилин (бурада јазылы дилин) үслублары һаггында данышыр. Бу мүнасибәтлә о јазыр: Мәнә јазынын үч нөвү бәллидир: дәбиранә (бәдии вә рәсми каркүзарлыг үслубу), ваизанә (дини-дидактик үслуб), мүһәггиганә (елми-тәдгигат үслубу). Хагани ејни заманда көстәрир ки, үслублар, ибарә вә ләфзләр чохдур. Инсанын һафизә хәритәсинә бунларын һамысы нәсиб олмур. Һәр гәләм саһибинин әли мә'налар булағынын көзүнә јетишмәз. Чүнки бу фејз анчаг илаһи мәрһәмәтдир. Хагани бунунла белә инсанын гүдрәтинә, әсил сәнәткарын, алимин вә елмин гүдрәтинә инаныр вә она көрә дә дејир ки, лакин ибарәләри инкишаф етдирмәк дә гытлыға дүшмәмишдир; көнүл улдузу мәгсәд гапысыны ачмагдан ачиз галмамышдыр. Һәкимләр (философлар, алимләр), бәлиғләр (натигләр) рүтбәсинә јетишмәк мүмкүндүр.

Сөз вә сәнәтә белә чидди јанашан,онларын әзәмәти гаршысында өзүнү ачиз, кичик (һәгир) һесаб едән бөјүк шаир сөзә гијмәт гојулмамасындан, сәнәтә јүнкүл мүнасибәтдән, јаланчы сәнәткарларын тә'рифләнәрәк јүксәкләрә галдырылмасындан шикајәтләнир. Бу мүнасибәтлә Хагани јазыр: тәәссүф ки, бу күн ишләр сөзбазлыға чәкмишдир. Она көрә ки, һәр мүәллим адлананы ај вә күнәш, метеор вә ишыг, үмдә вә сајылан, чамал вә камал саһиби, зијалы вә јүксәк, камил вә фазил, халис вә чылха, пәһризкар вә мүгәддәс һесаб едирләр. Хаганинин фикринчә, бу һал сөзүн гијмәтини ашағы салыр, сәнәтин сирләрини ачмаға, онун зирвәләринә јүксәлмәјә мане олур.

Низами Кәнчәви (1141—1209). Даһи Азәрбајчан шаири Низами Кәнчәви өзүнә мәхсус орижинал елми-фәлсәфи, бәдии-естетик, етик бахышлары олан, јалныз сәнәти илә дејил, дүнјакөрүшү, инсана, һәјата мүнасибәти илә дә бөјүк тә'сир даирәсинә малик дүнјәви сәнәткарлардандыр. «Бәшәр фикрининин, өз дөврүндәки елмләрин елә бир саһәси јохдур ки, Низами мәшһур «Хәмсә»синдә о барәдә данышмасын» (Ә. Ағајев). Низаминин әсәрләри бирликдә инсан вә чәмијјәт һәјатынын гомусу кими сәсләнир. Мәһз буна көрәдир ки, бу әсәрләрдә инсанын вә үмумән чәмијјәтин варлығыны шәртләндирән дил (сөз) мәсәләләринә дә мүһүм әһәмијјәт верилир. «Низами Кәнчәвинин мүхтәлиф әсәрләриндән сөзүн тә'рифи һаггындакы мүлаһизәләри бир јерә топланарса, онлардан бөјүк бир китаб бағламаг олар» (М. Чәфәр).

Низаминин әсәрләринин һамысында (ири һәчмли әсәрләринин бешиндә дә) дил мәсәләсинә тохунулур, сөзүн мөвгејиндән, әһәмијјәтиндән бәһс едилир, үч әсәриндә исә («Сирләр хәзинәси», «Лејли вә Мәчнун», «Једди көзәл») бу һагда ајрыча ше'рләр вар. Дил вә сөз һаггындакы бу гејдләр вә ше'рләр мүхтәлиф мүнасибәтләрлә дејилмишдир. Бу фикирләр бә'зән дилин маһијјәтинә, дилин инсана, чәмијјәтә мүнасибәтинә аид олан сырф дилчилик мәсәләләри кими сәсләнир; мәсәлән:

Дилинә од сөзү кәтирән инсан
Бу сөзлә ағзыны јандырмаз, инан.

Бу фикрин бағландығы вә ја онун хатырлатдығы мәсәлә—сөзлә онун аид олдуғу әшјанын тәбиәти арасындакы әлагә мәсәләси узун заман дилчиликдә мүбаһисә објекти олмуш, бу һагда бир-бириндән кәскин шәкилдә фәргләнән, һәтта бир-биринин әксини тәшкил едән фикирләр сөјләнмиш, нәһајәт, белә бир нәтичә гәбул едилмишдир ки, сөзлә әшја арасында һеч бир тәбии әлагә јохдур; сөз әшјанын әламәтини, кәмијјәтин, һәрәкәтин һеч бир чәһәтини, һеч бир хүсусијјәтини өзүндә, өз структурунда, заһири көркәминдә әкс етдирә билмир. Јалныз инсанлар әшја, әламәт, кәмијјәт вә һәрәкәтләрлә онларын ифадәчиләри, адлары олан сөзләр арасында фикри әлагәләр јарадырлар ки, бу да сөзләрин мә'насыны, лексик мә'насыны шәртләндирмиш олур. Бу әлагәләр исә физики дејил, лингвистик әлагәләр адланыр (Р. А. Будагов). Буна көрә

дә од нә гәдәр исти олса да, онун ады олан «од» јандыра билмәз.

Низами дили фикрин ифадә васитәси һесаб едир:

Доған һәр фикир, хәјал, буна һеч шүбһә олмаз,
Етди сөз гушларынын ганадларында пәрваз.

Бу фикир (дил фикрин ифадә васитәсидир) дилин јалныз бир чәһәтини өзүндә әкс етдирир, онун ичтимаи маһијјәтини нәзәрә алмыр, она көрә дә мәһдуддур, лакин сәһв дејилдир. Мәсәлә ондадыр ки, нисбәтән асан мүәјјәнләшдирилә билән бу чәһәт инсанын диггәтини даһа чох чәлб едир; дикәр тәрәфдән, Низамијә гәдәр, Низамидән сонра да узун мүддәт дилин бу функсијасына диггәт јетирмиш, дилин ичтимаи функсијасыны гијмәтләндирә билмәмишләр. Мә'лумдур ки, инди дә дилин експрессив-естетик чәһәтинә үстүнлүк верән, һәтта фикрин ифадә васитәси олмасыны дилин јеканә функсијасы кими гијмәтләндирәнләр вар.

Дини хурафата көрә, инсан илаһи гүввә тәрәфиндән торпагдан јарадылмышдыр. Низаминин фикринә көрә, торпагдан јарадылмыш палчыг бәдән мәһз дилллә чана кәлмишдир:

Демәдикчә үрәјә сөз ки чаваб вер мәнә,
Дахил олмазды әсла чан бу палчыг бәдәнә.

Бир гәдәр ирәли кетсәк, дејә биләрик ки, Низами, инсаны башга чанлылардан ајыран әсас әламәтләрдән бири кими, дили инсанла бир дөврдә мејдана кәлән, инсанын формалашмасы просесинин мәһсулу олан, бу просесдә чидди рол ојнаjан бир һадисә һесаб едир. Һәмин фикир—

Әкәр сөз чан ипини әјирмәсәјди бир ан,
Бу кәләфин башыны бәс һардан тапарды чан?

* * *

Сөз руһдур, чан үчүн руһ дәрмандыр,
Чан тәк әзизлији, бәлкә, бундадыр.

бејтләриндә дә өз ифадәсини тапмышдыр. Чох гәдимләрдән бәри беләә дүшүнмүшләр ки, инсан бәдәни руһла чанланыр. Руһ олмадан инсан бәдәни чансыз бир гәлиб һесаб олунурду. Низами, сөзү бу мә'нада руһла бәрабәр тутур. Һәтта шаир бә'зән сөзү инсанын өзү илә јанашы гојур вә дејир: «Биз сөзүк, бу бәдәнсә ејванымыздыр бизим».

Шаир дилин—сөзүн гәдимлијинә, инкишафда олмасына ишарә едән фикирләр ирәли сүрүр:

Бу хәлвәт пәрдәсини ачан заман әлбәәл,
Сөз олду бу чаһанда чилвәләнән илк көзәл.

* * *

Чархдан чавандырса, доғулмуш ондан габаг.

М. Чәфәр: «Сирләр хәзинәси» әсәриндән кәтирилмиш:

О замандан ки гәләм јазды, дүрр сачды,
Бу дүнјанын көзүнү илк дәфә сөзлә ачды.

Вә

Дүшүнчәнин әввәли, бүтүн сајларын сону
Сөздүр, јадында сахла, унутма әсла буну.

бејтләринин вә еләчә дә «Биз сөзүк, бу бәдәнсә ејванымыздыр бизим» мисрасынын дини-фәлсәфи мә'насыны көстәрәрәк јазыр: «...шаир дүнјанын абад олмасындан әввәл сөзүн мөвчуд олдуғундан бәһс едир вә бу мүлаһизә, доғрудан да, сөз һаггында гәдим дини мүлаһизәләрә ујғун кәлир: «Ибтидада кәлмә вар иди вә кәлмә аллаһын јанында иди вә кәлмә аллаһ иди. Бу ибтида да аллаһын јанында иди. Һәр зад онун васитәлилији илә мөвчуд олду вә һеч бир мөвчуд олмуш зад онсуз вүчуда кәлмәди».

Охучунун хатириндәдир ки, варлығын әсасы вә кәламын фәлсәфи мә'насы һаггында олан бу дини мүлаһизә Көтенин «Фауст»унда гоча Фаусту да чох дүшүндүрүр. Фауст өз китабханасында бармағыны Инчилдә јазылан һаман јухарыда гејд етдијимиз сөзләр үзәриндә кәздирәрәк «Ибтида сөзмү олмушдур, јохса һәрәкәт?»—дејә өз-өзүнә суал верир. Сонра гәтијјәтлә: «Јох, ибтида һәрәкәт олмушдур»,—дејир вә бунунла да варлығын јаранмасы һаггында өзүнүн материалист фикирләрини бәјан етмиш олур» (М. Чәфәр).

Елә бил ки, «сөз нәдир?» суалы да Низамини дүшүндүрмүшдүр. Низаминин фикринчә, сөз рәнки олмајан, јә'ни көзә көрүнмәјән, мүчәррәд анлајышдыр вә она тә'риф вермәк мүмкүн дејил:

Јохдур зәррәчә рәнки, бахасан өз нишанына,
Дил ачиздир демәјә тә'риф сөзүн нишанына.

Низами, сөзү ән гијмәтли шеј һесаб едир. «Сирләр хәзинәси»ндән көтүрүлмүш ашағыдакы парчада сөз һаггында дејиләнләрә диггәт един:

Гәләм ки бу һәјатда тәрпәнәрәк илк дәфә,
Сөздән јазды, диггәтлә бахсан биринчи һәрфә.
Јалныз сөзлә газанды каинат бу шөһрәти,
Бир бу гәдәр дедиләр, азалмады гијмәти.

Тачлылар тач саhиби санмышлар сөзү анчаг,
Бә'зи тәфсир етмиш ону бир башга сајаг.
Алараг бизим сөзү, өз гызылыны мә'дән,
Сөз сәррафы өнүндә гојду јерләрә һәмән...

Сорду:—Көһнә гызылмы, тәзә сөзмү јахшыдыр?
Сөз сәррафы сөјләди: «Сөз дүнјанын нахшыдыр...»
Сөзүн јанында күмүш торпагдыр, јалныз торпаг,
Гызыл нә итдир? Гызыл онун адыдыр анчаг,

Көрүндүјү кими, шаир сөз гаршысында гызылы вә күмүшү гијмәтсиз бир шеј һесаб едир, сөзү тачлылар гаршысында тач саhиби, каината шөһрәт кәтирән; һәр шејин илки вә сону һесаб едир вә көстәрир ки, онун гијмәти һеч вахт азалмыр.

Низами «Једди көзәл» поемасында бир дә бу мәсәләјә гајыдыр, «Сөзүн тә'рифи вә һикмәт һаггында» ады илә сөзүн шәрәфинә ајрыча ше'р һәср едир:

Сөздүр һәм тәзә шеј, һәм дә көһнә шеј,
Сөздән бәhс едилир заман-заман hej.
Варлығын анасы доғмамыш, инан,
Сөздән көзәл өвлад, шаһиддир чаһан.
Руh кими тәмиз сөз олду көвһәри
Һатиф хәзинәсинин әзәлдән бәри.

Низами сөзүн гүдрәтиндән, тә'сир күчүндән дә бәhс едир. Һәм дә сөздә инчәликлә кәскинлији, ләтафәтлә гүдрәти бирликдә, вәhдәтдә тәрәннүм едир. Низамијә көрә, бир тәрәфдән «Сөзүн дә су кими ләтафәти вар», дикәр тәрәфдән, «Гәлб сөзүн гүдрәтиндән хәбәр тутмајыб һәлә». Низами бу кејфијјәтләрлә дә сөзү јүксәкләрә галдырыр:

Јениликләр төрәдән бу гоча каинатда
Сөздән кәскин вә инчә бир шеј тапылмаз һәтта.

Бунунла әлагәдар олараг, Низами сөзүн һәјатдакы ролундан данышыр:

Сөзлә әлдә едилмиш тәбии бүтүн гүдрәти,
Сөзлә јаранмыш шәриәтин һөрмәти.
Онда ки,бајраг ачыр сөз үрәкдә, көнүлдә,
Артыгдыр вә јерсиздир орда гәләм дә, дил дә.

Шаир, сөзүн гүдрәтини зәфәр бајрағындан, гылынчдан јүксәк тутур вә дејир:

Сөз бајрагдан даһа чох әлдә ејләјир зәфәр,
Гылынчдан даһа артыг галхыб алар өлкәләр.

Низами «Искәндәрнамәдә» Искәндәрин мүбаризә васитәләриндән, сөзүн гүдрәтиндән истифадәни хүсуси гејд едир вә көстәрир ки; гызылын, гылынчын (күчүн), әфсунчуларын һәлл едә билмәдији ишдә сөздән истифадә олунур, сөз бу васитәләрин һамысындан гүввәтли вә е'тибарлы сајылыр, даһа тә'сирли һесаб едилир. Низаминин мәсәләни бу шәкилдә гојмасы, әлбәт ки, биринчи нөвбәдә, онун сөзә өз мүнасибәти илә бағлыдыр; һәм дә буну садәчә шаир фантазијасы һесаб етмәк доғру олмазды. Бу, тарихи һәгигәтин Низаминин јарадычылыг тәхәјјүлүндән кечән бәдии ифадәсидир. Тарихдән мә'лумдур ки, гәдим Јунаныстанда вә Ромада натиглик сәнәти бүтүн саһәләр үзрә чох инкишаф етмиш, һәтта бу сәнәтин нәзәри әсаслары ишләниб һазырланмышды. Һомерин «Илиада»сынын гәһрәманлары Менелај вә Одиссејин нитгләриндән практик башланғыч алан натиглик сонралар ајрыча сәнәт саһәси кими мүәјјәнләшмиш вә пешәкар натигләр јетишмәјә башламышдыр. Натиглик еллинизм дөврүндә өз инкишафыны давам етдирмиш вә чичәкләнмә мәрһәләсинә гәдәм гојмушдур. Еллинизм дөврү јунан алимләринин хүсуси олараг ајырдыглары Антифонт, Андокид, Лисиј, Исеј, Исократ, Демосфен, Гиперид, Ликург, Есхин вә Динарх кими он көркәмли оратор бу дөвр натиглик сәнәтинин әсасларыны гојмуш, бунлардан бә'зиләри исә һәмин дөврдә (еллинизм дөврүндә) бу сәнәти давам етдирмишләр[1]. Бу сәнәткарларын јарадычылығында—һазырладыглары нитгләрдә сөзүн гүдрәтиндән мүхтәлиф мәгсәдләр үчүн; сөздән бир мүбаризә силаһы вә васитәси кими истифадә едилмишдир. Македонијалы Искәндәр бу мәгсәдлә нәинки натигләрдән истифадә етмиш, һәтта өзү дә чох чидди, тә'сирли чыхышлар етмишдир. Бу мә'нада, онун сәркәрдәлик тәчрүбәсиндә сөздән истифадә дә мүәјјән јер тутур. Мәсәлән, онун чыхышларындан бири јад өлкәләрә сәфәрләрдән јорулан, әлдән дүшән, вәтән, гоһум-гардаш һәсрәти илә чырпынан, евләринә гајытмағы тәләб едән әскәрләрдә фәрарилик әһвалируһијјәсини арадан галдырараг, онларын јенидән сәфәрбәр олмасына вә Искәндәрин әтрафында сых бирләшмәсинә сәбәб олмушдур. Мәһз буна көрәдир ки, Низами Искәндәрин гүдрәтини, галибијјәтини диллә тез-тез әлагәләндирир.

Низами сөзү даим јашајан, һекајәтләри, рәвајәтләри нәсилләрдән нәсилләрә јадикар сахлајан ән чанлы бир васитә һесаб едир:

Сөз верир бакирә һекајәтләри,
Тәзә намәләри, рәвајәтләри.
Танры јаратмышса һәр нә, јахшы бах,

[1] Бах: С. И. Радциг. История древне-греческой литературы, М., 1969, сәh. 356—372.

Сөздән башга бир шеј јашамајачаг.
Инсанын галачаг сөзү јадикар,
Јелдир јердә галан башга һәр нә вар.

Низамијә көрә, сөз үчүн заман вә мәкан һүдуду јохдур. «Сөз гасиди һәр јолу һеј өзбашына кедир», сөз дүнјаја јајылыр, әсрдән-әсрә адлајыр, өз мүәллифини дә өзү илә апарыр, она көрә дә Низами «Сирләр хәзинәси»ндә «Сөз һаггында» адлы ше'рини ашағыдакы мисраларла битирир.

Сөз дурдугча дүнјада, бурах сөзү, чар олсун,
Низаминин дә ады сөзлә пајидар олсун.

Сөздән истифадә мәсәләләри дә Низами әсәрләриндә мүһүм јер тутур. Бу мәсәләләр бә'зән елми әһәмијјәт кәсб едир, бә'зән арзу, мәсләһәт даирәсиндә етик әһәмијјәт дашыјыр, бир сыра һалларда бәдии дил, үслуб проблемләри илә бағланыр.

Һәр шејдән әввәл, Низами сөздә, долајысы илә нитгдә мә'наја бөјүк әһәмијјәт верир, мә'на илә долу бејтләри, мисралары дүррә вә зәрә бәнзәдир; С. Вурғунун дедији кими, «Низами әдәбијјатда сөзчүлүјүн вә мә'насыз сөзләрин амансыз дүшмәни иди. Шаир аз сөзлә бөјүк мә'на ифадә етмәји тәләб едирди». О, мүәјјән мә'на, мәгсәд дашымајан сөзләри хејирсиз һесаб едир:

Бош, мә'насыз сөзләр кимә кәрәкдир?
Ким белә сөзләри динләјәчәкдир?

* * *

Һәр сөз дүшүнчәјлә дејилсин кәрәк.
Гач о сөзләрдән ки, мә'насыз, бошдур.

* * *

Бош сөз сөјләмәкдән сахла өзүнү,
Ағзына гыфыл вур, јандыр сөзүнү.

* * *

Дәјәрсиз сөзләрдән узаг ол бир аз.

Сөз доғру олмалы, һәгигәти ифадә етмәлидир; доғру сөз инандырычы олар, тә'сир көстәрәр; һәгигәтә ујғун кәлмәјән сөз исә инандыра билмәз, гәбул олунмаз. Низами сөзүн бу чәһәтләринә дә чидди нәзәр јетирир вә өз охучусуна бә'зән бирбаша, бә'зән дә образларын дили илә төвсијәләр едир. Һәм дә о, әввәлдән белә бир чәһәти јада салыр:

Буну һамы билир ки, доғру сөз дүрр олса да,
Һагг ачы олдуғундан ачы олачаг о да.

Буна бахмајараг, Низами сонракы әсәрләриндә јенә сөздән доғрулуг, һәгигәт тәләб етмишдир:

Парлаг инчи кими дүзүлән сөзләр
Ағыла сығмазса, јалана бәнзәр.

* * *

Сөзүн мүлкүнә олмаз һөкмран
Дилинә кәләни сөјләјән инсан.

* * *

Доғрулуг јолуну тутмајан сөзләр
Аја учалса да, гијмәтдән дүшәр.

* * *

Инкарла һагг сөзү данмагмы олар?

* * *

Дәлили гүввәтли олан бир сөзү
Гапмаг истәмәјән бәдбәхтдир өзү.

Низами, сөзү, онун мә'на вә маһијјәтини, ифадә тәрзини инсанын психолокијасы, һәјата бахышы, инсанлара мүнасибәти илә бағлајыр; сөзү инсан гәлбинин тәрчүманы һесаб едир:

Хәстә олар фикри, сөзү хәстәнин.
Бәдән сағлам олса, саф олар сөз дә,
Сүс адам сүст олар бәдәндә, сөздә.

* * *

Дүшүнчәси, ағлы сағлам олан кәс
Лүзумсуз сөзләри сөјләмәз әбәс.

* * *

Гәлби гара кәсин дили дүз дејил,
Олмаз һәр зәнчидән бир Хачә Мугбил.
Зәнчинин заһири гарадыр, анчаг
Сән ағзындан чыхан саф сөзләрә бах.

Низами бунунла әлагәдар олараг, әхлаги-дидактик нәтичә дә чыхарыр:

Тапылмаз дүнјада пис сөз данышан,
Олмаса пислијә бир гулаг асан.—

вә әлавә едир ки, бәдхаһ адамлар, әсли тәмиз олмајан адамлар буна шәраит јарадыр, беләләри һәм пис сөз данышыр, һәм дә пис сөзә гулаг асыр:

Кимин ки оларса әсли бәдкөвһәр,
Пис сөзләр данышар, пис сөзү динләр.

Буна көрәдир ки, сөз өз сирләрини һамыја ачмыр, јә'ни һәр адам сөздән, онун дәрин мә'насындан, ролундан ејни дәрә-

чәдә истифадә едә билмир. Сөз онун гәдрини биләнләр үчүн, ондан истифадә етмәји бачаранлар, ону јүксәк вә мүгәддәс сајанлар үчүн јарадычылыг мәнбәјидир:

Сөз хәјалпәрвәрләрә нуруну сачмаса да,
Үзүндәки пәрдәни онлара ачмаса да,
Бизләр ки ашигијик, сөз тикәнин биријик,
Тәк онун өлүсүјүк, тәк онунла дирријик.
Бүтүн сүст јеријәнләр ондан нитг гапдылар,
Ити кедәнләр сују јалныз онда тапдылар.

Низаминин әсәрләри јүксәк инсани кејфијјәтләрин тәрәннүмчүсү, һуманизмин чарчысы кими дөврүмүзә кәлмишдир. Натурализмдән узаг олан бу әсәрләр чәмијјәтә мәхсус ән көзәл, ән үлви әхлаги кејфијјәтләри романтика ганадларында нәсилләрә тәгдим едән сәнәт нүмунәләридир. Она көрә дә Низами бу әсәрләри илә јалныз шаир дејил, һәм дә бир мүәллим, тәрбијәчи кими чыхыш едир; инсанлары шәр ишләрдән кәнар олмаға, доғрулуға, јахшылыг етмәјә чағырыр. Бунлар шаирин дилә мүнасибәтиндә дә өзүнү көстәрир.

Низами јерсиз данышмағы, нитгдә хоша кәлмәјән сөзләр, вулгар сөзләр ишләтмәји писләјир; көзәл, јатымлы, үрәји, гәлби охшајан сөзләрдән истифадә етмәји төвсијә едир.

Јахшы сөз инсанын батар башына,
Ағыл јазар ону үрәк дашына.

* * *

Душмәнә кинли сөз демәрәм, инан,
О сөзлә өзүмә оларам душмән.

* * *

Дилин ағзында сахла даима,
Јерсиз һеч заман нәфәс чыхарма.

* * *

Налајиг сөз илә етсәләр хитаб,
Сән кәрәк сүкутла верәсән чаваб.

* * *

Ширинсә биринин дили, сөһбәти,
Башга шеј истәмә, бәсдир үлфәти.
Даим ширин дилдә јахшылыг елә,
Нә фајда, еләсән ачы дил илә.

Низами дилдә, данышыгда евфимизм тәрәфдары олмуш;

Һәјалы сөз даныш, өјрәниб сәндән
Һәјалы данышсын сәни динләјән.

—дејә охучусуну әдәб даирәсиндән кәнара чыхан сөз вә ифадәләр дејил, һәјалы сөзләрдән истифадә етмәји, бунунла башгаларына да мүсбәт тә'сир көстәрмәји мәсләһәт билир вә «Хосров вә Ширин» поемасында дејир ки:

Ағзымдан бишмәмиш бир сөз чыхарсам,
Әмдијим һалал сүд гој олсун һарам.

Бунунла әлагәдар олараг, Низами дејилмәси мәгбул сајылмајан сөзләри онларын синонимләри илә әвәз етмәклә ејни мә'наны башга сөзләрлә ифадә етмәји мәсләһәт билир:

Өјлә сөз вардыр ки, јарамаз демәк,
Башга бир дил илә сөјләмәк кәрәк.

Низами дејилмиш сөзүн нәтичәсинә, тә'сиринә дә диггәт јетирир; јерсиз олан, өлчүдән кәнара чыхан сөзү, өз-өзлүјүндә көзәл олса да, ишләтмәји лазым билмир:

Һәр сөзүн хүсуси бир өлчүсү вар,
Өлчүсүз сөјләнән сөз гулаг јыртар.
Бир сөз ки, дашлара дүјүн вурачаг,
Көзәл сөз олса да, сөјләмә, бураг.

Шаир сөзүн тә'сирини ону дејәнин һәрәкәтләри илә, сөз сөјләјәнин давранышы илә әлагәләндирир вә дејир ки, «Сөз өзү нә гәдәр көзәл олса да, ону көзәлликдән салар, пис әда».

Низами әдәби-бәдии дилә дә бу чәһәтдән бөјүк тәләбкарлыгла јанашыр, вулгар сөзләри бәдии әсәр үчүн артыг, јол верилмәз бир факт һесаб едир:

Ајыблы сөзләрин јазылмасындан,
Јахшыдыр, бир дәфтәр ағ галса, инан.

Шаир бә'зән конкрет дил вә үслуб мәсәләләринә дә нәзәр салыр. Мәсәлән, сөзүн омонимлијини гејд едир, бә'зән үслуб хатиринә сөзләрин тәкрарыны вачиб сајыр:

Луғәтдә икидир, бил, манчанаглар,
Лакин бири ипәк, бири даш атар.

* * *

Анчаг сөзү сөзә бағламаг үчүн
Бә'зән, нә ејби, тәкрар да мүмкүн.

Јенә дә үслубла бағлы олараг, Низами нәзм вә нәср мәсәләсинә тохунур, ше'р үслубуна даһа јүксәк гијмәт верир. Шаир бу һагдакы ше'р парчасыны елә белә дә адландырыр: «Нәзмин нәсрдән јүксәклији һаггында».

Антик дөврдән фәргли олараг, Низами заманында бир нечә дил билмәк вә башга дилләрдә јазылмыш елми вә бәдии әсәрләрдән бирбаша истифадә етмәк ади һала чеврилмишди. Шәрг ренессансынын илк даһи нүмајәндәләриндән олан Низами өзү Азәрбајҹан дили илә јанашы әрәб, фарс, рум вә с. дилләри мүкәммәл билирди. Хејли әввәлләрдән инкишафа башлајан тәрҹүмә ишләри Низами дөврүндә даһа бөјүк әһәмијјәт кәсб едирди. Низами тәрҹүмәни билик хәзинәсини долдурмаг васитәси кими гијмәтләндирир вә «Игбалнамә»дә Искәндәрин тәрҹүмәјә хүсуси диггәт јетирмәсиндән бәһс едәрәк јазыр:

Бәјәнди пәһләви, јунан вә дәри
Дилиндә јазылмыш бир чох әсәри.
Бир дә фарс дилиндә шаһанә дәфтәр
Ки, ону билирди су кими әзбәр.
Истәр рум дилиндә, истәр јунанда,
Дүнја дилләриндә нә вар ҹаһанда,
Бујурду тәрҹүмә едилсин бүтүн,
Билик хәзнәсини долдурмаг үчүн.

Буну тарихи факт кими гәбул едәрәк белә бир дәгиг олмајан фикир ирәли сүрүлмүшдүр ки, куја Низами «Македонијалы Искәндәри она көрә севиб идеализә едир ки, Искәндәр бүтүн халгларын дилләриндә олан гијмәтли әсәрләри јунан дилинә тәрҹүмә етдирирди» (Г. Мәммәдов).

Гејд едәк ки, бу тәрҹүмә мәсәләси тарихи һәгигәт олса белә, Низаминин Искәндәрә мүраҹиәт едәрәк ону сон вә ән бөјүк әсәринин гәһрәманы сечмәсини бунунла әлагәләндирмәк чох примитив көрүнүр.

Дикәр тәрәфдән, башга дилләрдә јазылмыш әсәрләри Искәндәрин јунан дилинә тәрҹүмә етдирмәси факты мә'лум дејил. Доғрудур, јад дилләрә гәрибә бахмаг, башга халглары вәһши һесаб етмәк һаллары Македонијалы Искәндәрин дөврү үчүн вахты кечмиш, тарихә чеврилән һадисәләр сырасында иди. Дүнја мәдәнијјәти һаггында әтрафлы мә'лумата малик олмајан јунанлар өз бөјүк мәдәнијјәтләри илә фәхр едәрәк башга халглара јухарыдан ашағы бахсалар да, Әрәстү башга халглара һејван вә битки кими бахмағы Искәндәрә мәсләһәт көрсә дә[1], тарих бу тәсәввүрләри өз архивинә атырды. Искәндәрин јүрүшләри исә бу тәсәввүрләрә тамамилә сон гојду. Отуз үч ил һәјат сүрмүш бу сәркәрдә Нил чајындан Ганга гәдәр

[1]Бах: И. Дройзен. История эллинизма, том первый, История Александра Великого, М., 1890, сәһ. 371.

Гәрб вә Шәрг өлкәләриндән кечиб бу өлкәләрин халглары, онларын дилләри илә таныш олур вә көрүрдү ки, башга халгларын да өзүнәмәхсус һәјат тәрзи, мәдәнијјәти вар. О көрүрдү ки, бу халгларда өјрәнилмәли олан чох шеј вар. Искәндәр дејирди: «Мән бир чох халгларда елә шејләр көрүрәм ки, онлары өјрәнмәк бизә ејиб дејил. Һәмин халглара мүәјјән бир шеј вермәдән вә онлардан өјрәнмәдән бөјүк дөвләти идарә етмәк мүмкүн дејил»[1]. Мә'лумдур ки, Искәндәрин сәфәрләри ишғалчылыг мәгсәди дашыјырды, лакин бу сәфәрләрдә Искәндәри алимләр дәстәси дә мүшајиәт едирди. Онлар ишғал олунмуш јерләрин тәбиәтини өјрәнир, нүмунәләр топлајыр, мәсләһәтләр верирдиләр. Искәндәр өзү дә мүхтәлиф типли гуруҹулуг тәдбирләри һәјата кечирир, шәһәрләр салдырыр, елми вә мәдәни ишләрә истигамәт верирди. Бүтүн бу һадисә вә тәдбирләр Шәрг вә Гәрб мәдәнијјәти үнсүрләрини өзүндә бирләшдирән еллинизм мәдәнијјәтинин инкишафында бөјүк рол ојнамышдыр. Тәнәззүлә үз гојмуш классик јунан елми бу дөврдә јенидән чичәкләнди вә Әрәстүнүн шәхсиндә бөјүк инкишаф мәрһәләсинә галхды (С. И. Радсиг). Башга елм саһәләри илә јанашы, бу дөврдә дилчилик дә јени инкишаф дөврүнә гәдәм гојду вә бунунла да мүасир Авропа дилчилијинин әсаслары гојулду (гәдим Јунаныстан Авропа дилчилијинин бешији сајылыр). Искәндәр ишғал етдији өлкәләрдә јунан дилини үмуми рәсми дил кими гәбул етдирмәјә чалышырды. Көрүшләрдә, сөһбәтләрдә тәрҹүмәчиләрдән истифадә едирди. Ираны аландан сонра хүсуси адамлар—алимләр ајырыр ки, Даранын аиләсинә (анасына, арвадына, ушагларына) јунан дили өјрәтсинләр.

Бүтүн бунлар, бир гәдәр сонра исә китабханачылыг ишләринин чох бөјүк вүс'әтлә инкишафы тәрҹүмәләр үчүн шәраит вә әсас јарадырды. Анҹаг сөзүн әсил мә'насында тәрҹүмә ишләри, ајры-ајры әсәрләрин јунан дилинә тәрҹүмәси Искәндәрин өлүмүндән хејли сонра башланды. «Искәндәрнамә»дә дејиләнләр исә (јухарыда вердијимиз фикирләр) тарихи һәгигәтдән даһа чох, Низаминин арзу вә истәкләринин ифадәси иди. Низами мүсбәт һаким үчүн арзу етдији хүсусијјәтләр сырасында ајры-ајры дилләри билмәји, бу дилләрдә јазылмыш әсәрләри өјрәнмәји дә әсас әламәтләрдән сајырды. Низаминин алимләрлә әһатә олунмуш, пejғәмбәрлик дәрәҹәсинә јүксәл-

[1] Бах: Квинт Курции Руф. История Александра Макеронского (латынҹадан тәрҹүмәдир, орижинал ерадан әввәл биринҹи әсрдә јазылыб). М., 1963, сәһ. 331.

миш Искәндәри үчүн исә белә сәчијјә вачиб иди. Бә'зән сөзүн һәрфи мә'насында, бә'зән дә мәчази мә'нада дил билмәк Низаминин, демәк олар ки, бүтүн мүсбәт гәһрәманларына хас олан хүсусијјәтләрдән иди: «Бәһрам өјрәнмишди әрәб, фарс, јунан дилини мәктәбдә өз устадындан», Нуширәванын вәзири гушларын дилини билирди. Мәчнун һејванларла данышырды вә с.

Фикирдә, сәнәтдә орижиналлыг Низаминин шүары олмуш вә о, өз јарадычылығында буна јүксәк сәвијјәдә чаваб вермишдир. Бу орижиналлыг јенә дә сөздә—дилдә өз әксини тапдығындан шаир сөздән бәһс едә-едә јарадычылыг гаршысында тәләбләр гојур, тәзә сөзү, орижинал сөзү јүксәк гијмәтләндирир:

Көһнә сөз бәзәнмиш гоча гарыдыр,
Јени сөз тәравәт, гүввәт барыдыр.

* * *

Сәндә ки бакир сөз хәзинәси вар,
Дул сөзә әл атмаг нәјинә јарар?

Низамидә јени сөз фикир демәкдир, көзәл сөз көзәл әсәр демәкдир; буна көрә дә шаир јени сөз демәјин чәтинликләрини дә нәзәрә алыр:

Сөз дејән гәввасдыр, сөз исә кәвһәр,
Бу сөзләр чох чәтин әмәлә кәләр.

* * *

Бакир сөз тапынча јонтулур үрәк,
Һәр кәсин ишими инчә сөз демәк?

* * *

Дашлардан чәваһир чыхаран анчаг,
Билир ки, чәтиндир көзәл сөз тапмаг.

Бу чәтинлији дәф етмәк үчүн чох чалышмаг, узун заман ахтарышлар апармаг, дејилмишләрдән, јазылмышлардан фајдаланмаг, истифадә етмәк, лакин онлары тәкрар етмәмәк лазым кәлир. Низами «Искәндәрнамә»ни јазмаг үчүн башга дилләрдә олан мүхтәлиф мәнбәләрә мүрачиәт етдијинә ишарә илә дејир:

Мүхтәлиф дилләрдән јығдығым сөзләр,
Бунлардан дүзүлдү јаздығым әсәр.
Сајдығым дилләри әтрафлы билән
Сахлар өз дилини мәнә төһмәтдән.
Һансы бир пәрдәдә доғру сөз кәрдүм,
О сөзүн телини ше'римлә һөрдүм.

Бунунла бирликдә, шаир «Игбалнамә»дә өзүнү «Шаһнамә» мүәллифинин, бу сөз хәзинәсинин варис һесаб едир вә «Мән елә сөз дедим, демәмиш һеч кәс»—дејә өз әсәринин орижиналлығыны, өзүнәмәхсуслуғуну көстәрир:

Ше'ри охунанда бу Низаминин,
Өзү дә һәр сөздә көрүнәр, јәгин.

Низаминин «Аз данышмағын көзәллији» адлы мәшһур ше'ри бир нечә чәһәтдән, еләчә дә нитг мәдәнијјәти, сөздән истифадә бахымындан мараглыдыр:

Сөзүн дә су кими ләтафәти вар,
Һәр сөзү аз демәк даһа хош олар.
Бир инчи сафлығы варса да суда,
Артыг ичиләндә дәрд верир су да.
Инчи тәк сөзләр сеч, аз данышн, аз дин.
Гој аз сөзләринлә дүнја бәзәнсин.
Аз сөзүн инчи тәк мә'насы солмаз,
Чох сөзүн кәрпич тәк гијмәти олмаз.

«Лејли вә Мәчнун»дакы бу ше'р «Хосров вә Ширин» поемасында ејни истигамәтдә дејилмиш:

Сөзүндә чохлуға гојма јер олсун,
Бирин јүз олмасын, јүзүн бир олсун.—

мисраларыны јада салыр. Үмумән, Низами бу мәсәләјә тез-тез тохунмуш, сөздән истифадәнин јолларына даир мараглы фикирләр сөјләмишдир.

Мә'лум олдуғу үзрә, Низами һаггында чох әсәр јазылмыш, онун јарадычылығы мүхтәлиф истигамәтләрдә тәдгиг едилиб өјрәнилмишдир. Низаминин дилә даир фикирләри исә чох вахт бу бөјүк тәдгигатдан кәнарда галмыш, бу чәһәтә тәсадүфи һалларда өтәри бир нәзәр салынмышдыр. Лакин диллә әлагәдар бир мәсәлә һәмишә диггәт мәркәзиндә олмушдур. О да «Лејли вә Мәчнун» поемасында әсәрин јазылмасы илә әлагәдар олараг дејилмиш мисралардыр. Бурада белә бир епизод верилир. Ширваншаһ Ахистан Низамијә мәктуб көндәрәрәк она «Лејли вә Мәчнун» мөвзусунда әсәр јазмағы тәклиф едир. Һәмин мәктубда һәм дә дејилир ки:

Бу тәзә кәлинә чәкәндә зәһмәт
Фарс, әрәб дили илә вур она зинәт.
Түрк дили јарамаз шаһ нәслимизә,
Әскиклик кәтирәр түрк дили бизә.
Јүксәк олмалыдыр бизим дилимиз,
Јүксәк јаранмышдыр бизим нәслимиз.

Тарихдә Ширваншаһ Ахистанын Низамијә бу мәзмунда мәктуб көндәрмәси факты мә'лум дејил. Низаминин бундан

бир әдәби пријом кими истифадә етмәсини дә сөјләмәк чәтиндир. Бу фактын нечә изаһ едилмәсиндән асылы олмајараг, о, белә бир тарихи һәгигәтин ифадәсидир ки, Низами дөврүндә түрк дили поезија дили кими сарајлара дахил ола билмәмишди, фарс дили јүксәк поезија дили һесаб олунурду, әрәб дили дә рәсми дил кими јүксәк тәбәгәләр тәрәфиндән истифадә олунурду. Поемадакы бу һиссә башга бир тарихи һәгигәт һаггында да мә'лумат верир: Низами дөврүндә Азәрбајчанда түрк (Азәрбајчан) дилинин тә'сир даирәси гүввәтләнмишди, о, әдәби дилләр мөвгејинә галхмыш вә бу кејфијјәтдә өз варлығыны һисс етдирмишдир; фарс дилиндә олдуғу кими, бу дилдә дә «Лејли вә Мәчнун» кими бөјүк фәлсәфи поемалар јазыла биләрди.

J. Бертелс бу мисраларын мә'насыны белә изаһ едир: «Бу «јени кәлин» фарс вә әрәб дилләри илә бәзәнмәли иди, јә'ни әрәбчәдән игтибас едилмәклә фарс дилиндә јазылмалы иди». С. Вурғун һәмин һиссәдә шаирин өз дилиндән дејилән:

Сиррими демәјә бир мәһрәм һаны,
Она сөјләјәјдим бу мачәраны?—

мисраларына истинадән күман едир ки, «Лејли вә Мәчнун» поемасы Низами тәрәфиндән әввәлчә Азәрбајчан дилиндә јазылмышдыр...

Низаминин дил (сөз) һаггында фикирләринин әһатә даирәси бөјүк, бунунла әлагәдар олараг шаирин тохундуғу мәсәләләр олдугча чохдур. Бу мәсәлә илә әлагәдар олараг шаир «сәнәтин гаршысында дуран вәзифәләри мүәјјәнләшдирир» (Һ. Араслы). «Бәдии сөзүн гүдрәт вә гүввәтини тәрәннүм едәрәк, сәнәткарлығын јүксәклијиндән данышыр» (Һ. Араслы).

J. Бертелс јазыр: «...бу шаир бизим үчүн—изаһ едилмәјән бир мөʼчүздүр, демәк олар ки, һәр фикир онун ағлына бәдии чәһәтдән бирдән-бирә јаранмыш бир шәкилдә кәлирмиш. Һәр һалда, мән шәхсән, дүнја әдәбијјатында буна охшар бир паралел тапмагда чәтинлик чәкирәм. Низами үчүн мигјас јохдур, ону анчаг өз өлчүсү илә өлчмәк олар». Белә бир сәнәткарын, мисралары дәрин мә'наларла долу сәнәткарын дил, сөз һаггында дедикләринә дә ади тә'риф, өтәри бир нәзәр дејил, дәрин елми-фәлсәфи әһәмијјәти олан, көрүндүјүндән даһа әһәмијјәтли мә'наја малик фикирләр кими бахмаг тәләб олунур. Бу фикирләрин бир чоху инди дә өз актуаллығыны итирмәмиш вә мүасир тәләбләрлә сәсләшир.

XIII—XVI ӘСРЛӘР

XIII—XVI әсрләр Азәрбајчан әдәбијјатынын ән мәзмунлу дөврләриндәндир. XIV әср поезијасынын зирвәсиндә дајанан Нәсими, XVI әср поезијасынын зирвәсиндә дајанан Фүзули илә јанашы Гази Бүрһанәддин, Әвһәди, Шејх Гасим Әнвар, Нәгири, Шәмс, Һәгиги, Әссар Тәбризи, Кишвәри, Һәбиби, Ариф Әрдәбили, Сүрури вә б. онларла шаирләр бу дөвр Азәрбајчан ше'рини јаратмыш вә Азәрбајчан поезијасынын инкишафында һәрәси өзүнәмәхсус рол ојнамышдыр. Көркәмли дөвләт хадими шаир Хәтаји дә бу дөврдә јашајыб јаратмышдыр.

XI—XII әсрләрдә олдуғу кими, бу дөвр шаирләри дә өз әсәрләриндә сөз-сәнәт вә дил мәсәләләринә тохунмуш, бә'зән исә бу һагда системли шәкилдә бәһс ачмышлар. Бу дөвр шаирләринин сөзә вә дилә мүнасибәтиндә ән'әнә илә бәрабәр бир јенилик, орижиналлыг да өзүнү көстәрмәкдә иди. Артыг бу әсрләрдә дилә елми бахыш әмәлә кәлмәјә башлајыр вә хүсуси дилчилик әсәрләри мејдана чыхыр. XIII әсрин сону XIV әсрин әввәлләриндә јаранмыш «Ибн-Мүһәнна луғәти», Һиндушаһ Нахчыванинин «Сәһаһ-әл-әчәм»и, XVI әсрин шаир-алими Сүруринин «Шәрһи-дивани-Һафиз»и вә түрк алими Луфулла ибн Јусиф Һәлиминин 1545-чи илдә тәртиб етдији «Бәһрүлгәраиб» («Гәрибәликләр дәнизи») адлы фарсча-түркчә луғәти белә әсәрләрдәндир. Дил мәсәләләри мәгсәдәујғун бир проблем кими, сәнәткарларын да гаршысында дајанырды. Әввәлләрдә олдуғу кими, бу дөврүн шаирләри дә сөзү вә дили јүксәк гијмәтләндирир, сөзүн гүдрәтинә инанырлар. Әссар Тәбризи (XIV әср) дили мә'налар гапысынын ачары адландырыр; Сејид Зүлфүгар Ширвани дејир ки, ширин сөһбәт руһу мүаличә олур. Чаһан шаһ Һәгиги (XV әср) сөзү әбәди һесаб едир; Азәрбајчан дилиндә илк «Лејли вә Мәчнун»ун мүәллифи Һәгири Тәбризијә (XV әср) көрә, «һәр сөздә јүз сеһр» етмәк олар; Хәтибоғлу (XV әср) сөзү паклыг нишанәси адландырыр, «һәр фәзиләт сөз илә олур әјан, Кизли мә'ни сөз илә олур бәјан»,—дејир.

Бөјүк Азәрбајчан философу вә шаири, мәшһур «Күлшәни-Раз» фәлсәфи поемасынын мүәллифи Шејх Маһмуд Шәбүстәри (1287—1320) нитги инсанын ән мүһүм әламәти кими гијмәтләндирир, ону (нитги) инсаны башга чанлылардан ајыран әсас васитә адландырыр; Шәбүстәри нитг вә тәфәккүр мәсәләсинә хүсуси әһәмијјәт верир; нитги фикрин ифадә васитәси, фикрин варлыг формасы кими гәбул едир вә дејир ки, ағыл

өз-өзлүјүндә һеч бир шејди, о анчаг нитгин көмәји илә мејдана чыхыр. Фикир нитг сајәсиндә ишыглы вә парлаг олур. Нитгсиз фикир алданышдыр, јаландыр. Шаир һәгигәтин күчүнә јүксәк гијмәт верир, доғрулуғу јалана гаршы гојур вә көстәрир ки, јалан һәгигәтин гаршысыны кәсә билмәз. Һәгигәт јалана чеврилә билмәдији кими, јалан да һәгигәтә чеврилә билмәз; һәгигәт һәгигәтдир, јалан да јалан.

Бу дөвр шаирләри дә һәмәсрләринин сөзә вә сәнәтә гијмәт гојмамаларындан шикајәтләнирләр. Шаирләр өз ше'р вә поемаларында дилчилијә аид елм саһәләринин адларыны чәкир, сәрфи-нәһви, лүғәти, үслубијјаты билмәләри илә фәхр етдикләрини көстәрирләр; онларын гәһрәманлары мәктәбләрдә әш зәрури елмләр сырасында сәрфи-нәһви дә өјрәнирләр. Ону да гејд едәк ки, бу дөврдә дилчилик әсәрләринин бир чоху шаирләр тәрәфиндән јазылмышдыр. Онларын филолокијанын башга саһәләринә даир елми әсәрләри дә мә'лумдур.

Хүсусән XV—XVI әсрләрдә әрәб вә фарс дилләриндә јазылмыш бә'зи әсәрләр Азәрбајчан дилинә (ше'рлә вә ја нәсрлә) тәрчүмә едилир. Тәрчүмәчиләр өз гејдләриндә һәмин әсәрләрин кениш охучу күтләсинә чатдырылмасы мәгсәди илә тәрчүмә етдикләрини көстәрирләр. Мәсәлән, Әһмәди Тәбризи 1479-чу илдә фарс дилиндән чевирдији «Әсрарнамә» әсәриндә јазырды:

> Фарсидән чүн түркә гылдым тәрчүмә,
> Јадикар олмаг үчүн һәр әнчүмә...

Мараглыдыр ки, һәмин дөврдә Азәрбајчанда ана дилиндә јазылмыш әсәрләрин охучусу даһа чох иди, белә әсәрләр даһа јахшы баша дүшүлүр вә даһа кениш јајылырды.

Беләликлә, XIII әсрдән сонра дилә мүнасибәт јени мәзмун алыр. Бу мүнасибәт һәм нәзәри истигамәтдә (јә'ни дил һаггында фикир сөјләмәк кими) өзүнү көстәрир, һәм дә бу саһәдәки истәк вә арзулар практик олараг һәјата кечирилир, өз тәчәссүмүнү тапыр. Бу просесдә Марағалы Әвһәди, Нәсими Хәтаји вә Фүзулинин фәалијјәти мәгсәдәујғунлуғу, ардычыллығы илә фәргләнир вә онларын бу һагда фикирләри мүәјјән мә'нада, аз вә ја чох дәрәчәдә, системли шәкил алмыш олур.

Марағалы Әвһәди (1274—1338). Әвһәди XV—XVI әсрләрин ән көркәмли шаирләриндәндир.

Онун ән гијмәтли әсәри өмрүнүн сонларында (1333-чү илдә) јаздығы «Чами-Чәм» поемасыдыр. О, 9142 мисрадан ибарәт дидактик фәлсәфи-әхлаги мәснәвидир. Фарс дилиндә јазылмышдыр. Бу әсәрдә шаир тәбиәт вә чәмијјәт, һәјат вә инсан, чансыз вә чанлы аләм, каинат вә сәјјарәләр; сәнәт вә сәнәткар; инсан мүнасибәтләри вә әхлаг нормалары вә с. һаггында дидактик фикирләрини сөјләјир. Шаир, инсандакы мәнфи сифәтләри нифрәтлә гаршылајыр, јахшы сифәтләри тәрәннүм едир, гијмәтләндирир. Әвһәди бир чох һалларда динә вә аллаһа истинад етсә дә, реал һәјата јахынлығы онун һадисәләрә ачыг көзлә јанашмасына, бә'зән исә һадисәләри елми истигамәтдә тәһлил вә тәгдим етмәсинә имкан верир. Әвһәди заманын ачыларыны көрән, орта әср гаранлыгларында ишыға мөһтач олан сәнәткарлардандыр. «Чами-Чәм»дә дөврүн ичтимаи әдаләтсизликләринин дә ара-сыра әкс-сәдасы ешидилир.

Бу гијмәтли әсәрдә шаирин сөзә вә дилә, сәнәтә мүнасибәти дә мүәјјән јер тутур.

Үмумән, классик әдәбијјатда олдуғу кими, Әвһәди дә сөзү мүгәддәсләшдирир; «Сөз көјдән кәлмишдир, јахшы бил буну»—дејә онун үлвијјәтини, сафлығыны тәрәннүм едир; сөзүн јүксәклијини горумағы мәсләһәт билир вә дејир: «Мых кими торпаға чалма, кәл, ону».

Әвһәди дә, Низами кими, сөзү јаранышын әсасы, илки һесаб едир. «Каинатын һәгигәти һаггында суал» адлы һиссәдә «Сән, еј һәгигәт ахтаран инсан!»—дејә ондан (инсандан) јерин вә көјүн, кечә вә күндүзүн, гаранлыг вә ишығын, һәрәкәт вә сүкунәтин, исти вә сојуғун; торпаг, һава, од вә сујун, мүхтәлиф мүнасибәт вә ганунаујғунлугларын, дәјишмәләрин сәбәбини сорушур вә өзү дә сөзлә әлагәдар олан белә бир чаваб верир:

> Бир сөздән дејилсә бу ишләр әкәр,
> Һарадан ортаја чыхды бу фәргләр?

Беләликлә, шаир бүтүн дәјишмәләрин, гәрибәликләрин, мүхтәлифлијин әсасыны сөзлә бағлајыр. «Јарадылышын башланғычы» адлы һиссәдә исә дилин (нитгин) өзүнүн мејдана чыхмасына ишарә едир вә ону ағыл, нәф (руһ) вә фәләјин (көјүн) јаранмасы илә ејни замана аид едир:

> Јаранды ағыл, нәфс, бир дә ки, фәләк,
> Данышмаг өјрәнди чәрх, һәм ешитмәк.

Ајдын мәсәләдир ки, Әвһәдинин сөз вә дилин мејдана кәлмәси, үмумән јараныш һаггындакы фикирләринин елми әсасы јохдур; о бунлара дини-мистик бахымдан јанашыр; бу һагда гәдимдән галан дини мифолокијаја истинад едир. Бүтүн бунларла бирликдә, белә бир чәһәт диггәти чәлб едир ки, шаир, сөзү бу шәкилдә тәгдим етмәклә онун (сөзүн) јүксәклијини, мүгәддәслијини һаггындакы тәсәввүрү позмаг истәмир. Шаир,

сөз кими, сөз сәнәтини дә, ше'ри дә мүгәддәс вә үлви, һәм дә әбәди һесаб едир:

Ше'р әршдән кәлән бир нурдур тамам,
Мөһкәм, әбәдидир әрш кими мудам.

Әвһәди өз сәнәти, өз сөзүнүн дә даимлијинә инам бәсләјир:

Сәнәт әбәдидир, дүзүнү десәк,
Хүсусән мән јазан бу сөзләр, керчәк.

* * *

Тутгун көнүлләри ачар бу сөзләр,
Үрәкдә әбәди јашар бу сөзләр.

Буна бахмајараг,шаирин заманында сөзә вә сәнәтә гијмәт гојулмур, о, учуз тутулур. Шаир «Бу, сөз учуз олан заманда...»—дејәрәк, ше'р вә заман, сәнәт вә мүһит мәсәләсини гојур; сарај гапыларынын һәгиги ше'р үзүнә бағлы олдуғундан шикајәтләнир. Әвһәдинин мә'налар долу мисралары, инчи кими сөзләри дә мукафатсыз галыр:

Јох иди сөзүмә орда хиридар,
Хараба бир јердән ким хәрач алар?
Чаны ше'р уғрунда етсәм дә гурбан,
Мән бә'зән чөрәјә сатардым, инан.

Буна көрә дә шаир әсәрин әввәлиндә аллаһа мүрачиәтлә «Бу сөз мејданында мә'ни галиб ет»—дејирсә, бир гәдәрдән сонра вәзирә мүрачиәт едәрәк, јада салынмасыны, ше'ринин тәгдим вә тәгдир олунмасыны хаһиш едир. Әвһәди бу мүрачиәтлә вәзирин гәләм саһиби олмасына, мәһз сөзлә мурада чатдығына архаланыр вә күман едир ки, о (вәзир) сөзү вә сәнәткары гијмәтләндирә биләр.

Шаир өзүндән әввәл јазанлары һөрмәтлә јад едир, сөзүн һикмәтинә ишарә илә дејир:

Бундан әввәл олмуш камил инсанлар,
Сөзлә мө'чүзәләр көстәрмиш онлар...

* * *

Онлар мәндән габаг сөз сөјләмишләр,
Бу һагда мәндән чох ше'р демишләр.
О тәмиз оланлар елә јазанда,
Мәним тәк бир торпаг нә јазсын онда.

Әвһәди өз сәләфләриндән—Низамидән, Хаганидән даһа чох тә'сирләнмиш, онлардан јарадычы истифадә етмиш вә «јени гајдалы» әсәр јаратмышдыр: «Әдәблә јанашдым сөзләринә мән, Кен гачдым гарәтдән—әдәбсизликдән», «Түфејли олмадым сөздә һеч кимә»,—дејә истифадә вә өјрәнмәк әвәзинә әдәби оғурлуг едәнләри гарәтчи, әдәбсиз вә түфејли адландырыр; өзүнү исә бу һәрәкәт вә сифәтләрдән узаг һесаб едир. Бу исә онун әсәринин орижиналлығыны, сөзүнүн јенилијини шәртләндирир; ону «сөзүн мејданында устад» сәвијјәсинә галдырыр, «сөзүн ачары» едир.

Бакир бәсләнмишдир бу сөзләр, инан,
Сән ону пәрдәдә гојма кәл, аман!

* * *

Бакирә гызлардыр бу шух чејранлар,
Доғуб доггуз ајда фикримдән онлар.

Әвһәди өз дөврү илә, вәтәни вә халгы илә бағлы шаир иди; сарајда дејил, халг арасында јашајырды вә инсанларын һәјатына да јахшы бәләд иди. Һәјатын, заманын һадисәләри көзләри гаршысында чәрәјан едирди. Зәһмәткешләрин күзәранынЫ да, онлары чапыб талајанлары да көрүрдү; синфи зиддијјәтләрин маһијјәтини баша дүшә билмәсә дә, јахшы илә писи, доғру илә әјрини јахшы фәргләндирирди. Әвһәди бир сыра һалларда бу реал һәјатдан чыхыш едирди; онун тә'сири илә јазыб јарадырды. Бу тә'сир «Чами-Чәм»дә өзүнү хусусилә көстәрир. Шаирин бу әсәр һаггында дедији:

Хәјалын мәһсулу дејил о, һејһат,
Ону кәтирмишдир дүнјаја һәјат.

Јахуд:

Мә'на хәзинәсидир бунун һәр сөзү,
Гондарма бир китаб дејил бу, дүзү.

Поеманын мәзмунуну, һәјат һадисәләринә мүнасибәтини тә'јин едән бу фикри шаир бир гәдәр дә конкретләшдирир:

Илк күнүн, һазырын, сон күнүн сөзү,
Бир нечә бејт илә јазылды, дүзү.
Јахшынын сифәти, јаманын үзү,
Оғрунун һијләси, тачирин сөзү,
Бир сөз артырмадан јазылды бир-бир.

Әвһәдијә гәдәр дә Азәрбајчан ше'ри һеч вахт һәјатын нәфәсиндән мәһрум олмамышдыр; ән романтик поемалар белә үмуми вә ја конкрет шәкилдә һәјатла сәсләшмишдир. Лакин Әвһәдидә мәсәләнин гојулушу јени иди. Сәнәтә белә мүнасибәт шаирин сөзә мүнасибәтиндә дә өз әксини тапыр; шаир сөздән доғрулуг, һәгигәт, дүзлүк тәләб едир:

Сөзүн, гәлбин, ишин әкәр олса дүз,
Сән өз истәјинә чатарсан, сөзсүз.

* * *

Јәгин олмајаны јазмаз гәләми,

* * *

Инсаны дүз јола кәтирән сөзү
Һәр вахт сөјләмәјә изин вар, дүзү.

Халг арасында кениш јајылан, бөјүк Низами тәрәфиндән дә истифадә едилән «доғру сөз ачы олар» мисалы «Чами-Чәм»дә тез-тез гејд едилир. Әвһәди дә буну мүсбәт мә'нада ишләдир, ачы олса да, дүз сөзү, дүз данышмағы тәгдир едир. Нә гәдәр ачы олур-олсун, дүз сөзү демәкдән чәкинмәк лазым дејил, дүз сөзүн сону ширин дадыр; дүз сөз кәсәрли вә тә'сирли олур.

Чох ачы олса да демәк һагг сөзү,
Һагғы кизләтмәк дә пис ишдир, дүзү.

* * *

Дүз сөз, о, зәһәрдир, ахыры шәкәр.

* * *

Јеридир, дејирәм мән дә бу сөзү,
Ачы олса белә, дејәрләр дүзү.

Бунунла бирликдә, шаир дүз сөзү гәбул етмәји, ешитмәји, она гулаг асмағы, доғру сөздән инчимәмәји дә мәсләһәт билир:

Дүз сөз дејиләндә ешитмәк кәрәк,
Бә'зән ачыны да нуш етмәк кәрәк.

* * *

Һәр нә ешитдијини дејирсә керчәк,
Артыг сөз демирсә, нәдир инчимәк?

Она көрә дә шаир төвсијә едир ки, «Доғру сөз дејәнә артыг сөјләмә».

Әвһәди доғру сөзү инсанын иши, әмәли, дүшүнчәси илә бағлајыр, онларла вәһдәтдә алыр; мәһз бу һалда доғру сөз гүввә кәсб едир, һәјати, мә'налы олур:

Алим дедијинә әмәл ејләсә,
Хош кәләр, јәгин ки, о һәр бир кәсә.
Елә ки дүз олар ишијлә сөзү,
Әдәб мәгамында јурд салар өзү.

* * *

Әкәр дүз олмаса сөзүнлә ишин,
Бош бир көпүкчүкдүр етдијин сәнин.

Әвһәди доғру сөзү, дүз данышмағы тәгдир вә тәблиғ едирсә, јалан сөзү, һәгигәти тәһриф едән сөзү нифрәтлә гаршылајыр.

Әкәр һакимсәнсә, данышма јалан,
Әјријлә, јаланла дост олма бир ан!

Шаир, данышыг тәрзи, ифадә гајдасы мәсәләсинә дә тохунур; јалан сөзү инкар етдији кими, хоша кәлмәјән, мәнфи тә'сир бағышлајан, јериндә дејилмәјән сөзү дә инсан ләјагәтинә јарашдырмыр. Сөз дејән ону һарада, һансы шәраитдә дедијини, кимә вә ким һаггында дедијини нәзәрдә тутмалыдыр; сөзү өлчүб бичәндән сонра демәлидир:

Сәнин өз гәлбинә јатмајан сөзү
Јахшы һесаб етмир һикмәтин өзү.

* * *

Јериндә дејилсә әкәр һансы сөз,
Һәр кәс сөјләсә дә, олачагдыр дүз.

Она көрә дә:

Бишмиш сөзләр ахтар, гулаг ас һәр ан,
Нәфсин чиј сөз десә, сән сусдур һаман.

Сөзүн, данышығын тону онун әсас мә'насыны дәјишмир, нечә дејилмәсиндән асылы олмајараг, ганан адам ону баша дүшәчәкдир, ганмајан үчүн исә фәрги јохдур. Она көрә дә һәр шеји өз гајдасында демәк, һај-күј гопармамаг лазымдыр:

Сәс уча, ја алчаг, ејнидир, керчәк,
Ешидир һәр шеји ад чәкдијин кәс.
Одур, нә'рә, фәған ејләмә әбәс.
О кәс ки сөзләрин билир сиррини,
Дилсиз, данышыгсыз ганачаг сәни.

Шаир, сөзү инсан психолокијасынын, инсанын дахили аләминин көстәричиси һесаб едир. Бир чүр фикирләшиб башга чүр данышмаг јарамаз; инсанын истәк вә арзуларына, дүшүнчәсинә ујғун олмајан сөз сүн'и көрүнәр, тә'сир етмәз, әһәмијјәтсиз олар.

Гәлбиндә долуса һәвәс, һијлә, рәнк,
Дилдә нә сөјләсәк, һәдәр кедәчәк.

* * *

Өз һалына ујғун демәсән сөзү,
Истәјин гәбула јетишмәз, дүзү.

Бу о демәкдир ки, сөз инсанын иши, әмәли илә, мөвгеји вә сәвијјәси илә әлагәдар олмалыдыр; онун һалына вә вәзијјәтинә ујғун олмалыдыр; зәрурәтдән ирәли кәлмәлидир.

Əvhədi сөзүн өз-өзлүјүндә көзәллијиндән, әһәмијјәтиндән данышаркән сөзүн саһибини дә, ону динләјәни дә нәзәрдә тутур. Сөз дејән ләјагәтли олса, онун сөзү дә ләјагәтли олар. Она көрә дә шаир мәсләһәт көрүр ки, «Иш көр рәһбәр тутуб ариф сөзүнү» вә буна әсасланыр ки, «Әкәр ағыллыса, артыг сөз демәз»;

Һәким, сөһбәтиндән танынар өзү,
Дүз, өлчүлү олар онун һәр сөзү,

Бунун әксинә олараг, давранышында, ишиндә, инсанлара мүнасибәтиндә дөнүк олан адамларын дилиндән хејирли сөзләр ешитмәк чәтиндир. Шаир белә адамлардан кен дурмаға, онлары ешитмәмәјә чағырыр:

Нахәләф сөзүнә гулаг асараг,
Малыны, вахтыны итирмә наһаг.

* * *

Көстәрмә палтарла, атла өзүнү,
Алма гулағына базар сөзүнү.

* * *

Јахшы инсанларла јахынлыг өјрәт,
Писләр сөһбәтиндән кен олсун фәгәт.

Əвһәди инсанлары јалан сөздән чәкинмәјә, сөз данышанда мәс'улијјәт һисс етмәјә чағырыр вә дејир: «Әјри сөз ағачы ағыр бар верәр», «Абыр, һәја көзлә сөз данышанда», «Бу, гүррә кәтирән сөзләрдән әл чәк», «Әкәр һәјан олса, ловға олмазсан, мә'насыз сөзләрә мејл салмазсан».

Бүтүн бунлар мәсәләнин бир тәрәфидир, мәтләб бунунла битмир. Сөз мүтләг мә'нада хошакәлим, мә'налы, мәзмунлу да ола биләр; лүзумсуз вә ујғунсуз да ола биләр; сөз јериндә дә, јерсиз дә дејилә биләр. Лакин сөзү ганан вә гијмәтләндирән јохдурса, онда бу фәргләр арадан галхыр, јахшы сөзлә пис сөз сечилмир; јахшы сөзүн гәдир-гијмәти билинмир. Она көрә дә шаир дејир ки, «Сөз ганан үчүндүр һәр заман анчаг». Башга бир јердә:

Мә'рифәт әһлинин јанында, дүзү,
Мүмкүндүр шәрһ етмәк белә бир сөзү.

—дејир вә бунун әкс тәрәфини дә көтүрүб сөзү дәрк етмәк габилијјәти олмајанлара мүрачиәт едир:

Бахма ки, сөзүмүз бизим пүнһандыр,
Сән сөз анламырсан, анчаг ондандыр.

Беләликлә, сөзүн маһијјәтинин ачылмасы, бир тәрәфдән, ону дејәнлә әлагәдарса, дикәр тәрәфдән, ону динләјәнлә бағлыдыр. Бурада сөзлә инсан гаршы-гаршыја дајаныр; сөз вә инсан мүнасибәтләри нәзәрә кәлир; сөз лексик ваһид кими дејил, нитг, фикир васитәси кими даһа кениш мә'на кәсб едир.

Əвһәди аз данышмаг, артыг сөз демәмәк, узунчулуг етмәмәк, сусмағы бачармаг мәсәләләринә дә чидди әһәмијјәт верир. О көстәрир ки, сөз дејилмәк үчүндүр, сөзү пәрдәдә сахламаг олмаз. Инсан сөзлә шөһрәт тапыр, сөзлә танынып:

Сөјләмәк үчүндүр бу сөзләримиз,
Дешилмәк үчүндүр һәр көвһәримиз.
Сөјләмәк кәрәкдир, нәһајәт, сөзү,
Һеч мүшкү кизләтмәк олармы, дүзү?..

Јахуд:

Чалыш сөзлә газан шөһрәти, шаны,
Елә бир сөзлә ки, тутсун дүнјаны.

* * *

Көвһәр бојунбағын сәнин, бил, дүзү,
Дедијин сөзләрдир, ешит бу сөзү.

Бунунла белә, шаир бә'зән сусмағы даһа үстүн тутур вә «Гој дилин сусмағы ејләсин пешә»,—дејир. Әлбәт ки, бу да сәбәбсиз дејилдир. Шаир үмумән данышмағы дејил, лүзумсуз данышмағы, бош данышмағы, јерсиз данышмағы инкар едир; бошбоғазлығы, тәглиди, башгаларынын сөзләрини тәкрары инкар едир:

Өртүлү демәли олан бир сөзү
Нечә демәк олар һәр јердә, дүзү?..

* * *

Бошбоғаз олмағын јахар һәр кәси.

* * *

Тәглидлә, бош сөзлә иш ашмаз, дүзү.

* * *

Дәјмәмиш мејвәләр нәјинә кәрәк!?
Чејнәнмиш сөзләри ким динләјәчәк!?

* * *

Өзкәнин фикрини сән тәкрар етмә,
Өзкәнин тәкрары ардынча кетмә.

Бах, белә һалларда шаир сусмағы үстүн тутур, «Сусмагдыр дүнјада ән бөјүк не'мәт»,—дејир. Əвһәди көстәрир ки, сусмаг, зеһни көвһәртәк сөзләрлә долдурар, үрәк исә сөзә хәзинә олар.

Бу дејиләнләрдән, башга бир нәтичә дә алыныр: «аз данышмаг». Мә'лумдур ки, аз вә гыса данышмаг бир әхлаг нормасы кими классик Азәрбајҹан әдәбијјатынын ирәли сүрдүјү проблемләрдән бири олмушдур. Низами «Лејли вә Мәҹнун» поемасында «Аз данышмағын көзәллији» адлы ше'р вермишдир. Әвһәдинин јухарыда вердијимиз мисралары бу үмуми истигамәтлә сәсләшир. Онун билаваситә бу мә'наны өзүндә екс едән мисралары да вар:

Сорғуја аз ҹаваб верәрсә һәр кәс,
Халис мүшк гохујар ондакы нәфәс.

* * *

Артыг сөз данышма, башы ағрыдар,
Һәр дејилән сөзә чыхма өзүндән,
Өтән бүлбүл олма мәчлисдә кәл сән.

«Әвһәдинин... «Ҹами-Ҹәм» әсәриндә елмә олдугча бөјүк әһәмијјәт верилмиш вә бүтүн дүнја сирләрини анҹаг елмә ијәләнмәклә ачмағын мүмкүн олдуғу гәнаәти ирәли сүрүлмүшдүр» (М. Султанов). «Ҹами-Ҹәм»дә бүтүн мүһакимә вә мәсләһәтләрә, һаггында данышылан бүтүн һадисәләрин изаһына елмә мүраҹиәтлә јекун вурулур. Бурада «Елм һаггында» адлы ајрыча ше'р дә вар:

Елмин бајрағыны галдыр көјләрә,
О сәни галдырсын ән јүксәкләрә.

* * *

Бу узаг көјләрин сирләрини биз
Дәрк едә билмәрик, бил ки, елмсиз.

* * *

Биликлә динин дә ады учалар,
Дин елмә сөјкәнсә, нечә гочалар!?

Бу сон бејт орта әсрләр үчүн ҹәсарәтлә дејилмиш мисралардан ибарәтдир вә һәмин дөвр үчүн даһа мараглы вә әһәмијјәтлидир. Бурада шаир, өзү дә һисс етмәдән, динә зәрбә ендирир, долајысы илә дини хүрафаты, дини ујдурмалары рәдд етмиш олур. Динлә елм бир-биринә зиддир, бири дикәрини инкар едир; онлардан бири дикәринә әсас ола билмәз, онлары барышдырмаг, бир араја сығышдырмаг мүмкүн дејил. Әвһәдијә көрә, елм ағылын зијасы, инсанын јолуну ишыгладан чырагдыр; билик инсана гүввә вә ҹәсарәт верир, билик инсанлары аја учалдыр, елм алимин дөвләтидир, «Апара билмәзләр елми оғрулар» вә с.

Әвһәди елмләр сырасында конкрет олараг, һикмәт, тәфсир, мәнтиг, хүсусән исә нәһв саһәләринин адыны чәкир.

Әкәр билмәсә дә тәфсир, нәһв, һикмәт,
Сән шаһдан, вәзирдән истә әдаләт.

* * *

Чөрәкчүн ағласа көрпәҹә ушаг,
О, нәһви, мәнтиги нә анлајаҹаг!?

* * *

Ешг сәни фәнаја, мәһвә сәсләјир,
Ағылса мәнтигә, нәһвә сәсләјир.

«Ҹами-Ҹәм»дә нәһвә белә тез-тез мүраҹиәт едилмәси бизи бир нечә ҹәһәтдән марагландырыр. Әввәла, нәһв дилчилик саһәсинә аиддир. Бу, орта әсрләрдә нәһвин бир елм саһәси кими кениш јајылдығы вә тәдрис едилдијини көстәрир. Дикәр тәрәфдән, ајдын олур ки, орта әсрләрдә сәрфи-нәһвин ҹүмләдән бәһс едән (о заманкы нәһвләр, бир гајда олараг, ҹүмлә һаггында тә'лим кими баша дүшүлүрдү) икинҹи һиссәси әсас һесаб олунурду вә бүтүнлүклә грамматика мә'насында ишләдилирди.Нәһви (синтаксиси) грамматиканын әсас һиссәси һесаб етмәк ән'әнәси дилчиликдә көк салмыш вә сонралар да бу вә ја дикәр шәкилдә өзүнү көстәрмишдир. Мә'лум олдуғу кими, Маррын тә'лиминдә дә синтаксис грамматиканын әсас, апарыҹы һиссәси кими изаһ едилирди.

Әвһәдинин бир гејди көстәрир ки, о, сөзүн форма вә мәзмун ҹәһәтләрини нәзәрә алыр; сөзүн мәһз бу ики ҹәһәтин вәһдәтиндән ибарәт олдуғуну көрүр вә сөзүн маһијјәтинә диггәт јетирмәји даһа әһәмијјәтли һесаб едир:

Бу сөзүн мәғзини габыгдан сечән
Биләр ки, мән достам, јохса ки дүшмән.

Әвһәдинин әлифба һаггында фикирләри дә мараглыдыр. О, әввәлчә, әлифбадакы (әрәб әлифбасы нәзәрдә тутулур) һәрфләрин формасыны нәзәрдә тутуб онларын мәҹази јолла үмуми гәсвирини верир вә дејир:

Онларын гәдрини билмәсән әкәр,
Ики бәдр бу ики он дөрдә[1] дүшәр.
Бу он дөрд дәнәнин һәр бири, ашкар,
Дөрд дишдир, бир дә ки он дәнә ачар.

[1] Гејд. Ики он дөрд 28 һәрф демәкдир, әрәб әлифбасында һәрфләрин сајыдыр.

Сонра шаир әлифбадакы һәрфләрин ролундан, ифадә вә әһатә хүсусијјәтиндән данышыр:

Қәламын, сурәтин башы, сону, бил,
Бу ијирми сәккиз һәрфдән кен дејил.
Ајын да мәнзили бу һәрфләрдир бах,
Елә јол, мәнзил дә бунлардыр анчаг.
Бир сөз кәнар дејил, бил, бу һәрфләрдән.

«Ҹами-Ҹәм» поемасындан үмумән сөз, данышыг тәрзи вә с. һаггында көтүрдүјүмүз вә изаһыны вердијимиз фактлар бир даһа көстәрир ки, Әвһәди дөврүн ән'әнәсинә ујғун олараг, өз елми фикирләрини ше'р дили илә верән, бунунла да бир алим-шаир кими шөһрәтләнән вә Азәрбајҹан мәдәнијјәти тарихиндә көркәмли рол ојнајан бир шәхсијјәт олмушдур.

Ариф Әрдәбили. XIV әср Азәрбајҹан поезијасынын көркәмли нүмајәндәси Ариф Әрдәбили бизә кәлиб чатан «Фәрһаднамә» адлы јеканә поемасы илә әдәбијјат тарихинә дахил олмушдур. Поема 1369-чу илдә фарс дилиндә јазылмышдыр. Қлассик әсәрләрә мәхсус јүксәк бәдии кејфијјәт, көзәл орижинал тәшбиһләр әсәрин дилини бәзәјир. Мүәллиф һадисәләри садәҹә тәсвир вә нағыл етмир; еіни заманда лирик вә фәлсәфи риҹ'әтләр верир, һадисәләрә мүнасибәтини билдирир, сөзә, дилә, сәнәтә даир фикирләр сөјләјир.

Әсәрин әввәлки һиссәләриндә шаир, јараданын, пејғәмбәрин, дөврүн һакиминин тә'рифи илә јанашы, сөзү вә сәнәти дә тә'риф едир, сөзүн үлвилик вә әзәмәтини гејд едир:

Сөз хәзинәсинин ағзыны ачдым,
Көвһәрләрин гәдринҹә инҹиләр сачдым.
Нәҹиб хәзинәнин көвһәрләридир,
Ләтиф бир илһамын дилбәрләридир.

Һәр бири бир дүрдүр, парлаг, нур сачан,
Оғрудан, гуллурдан диләјир аман.
Еј шаһ, бу хәзинә, бу да хош хәбәр:
Узагдыр гарәтдән бу инҹи, көвһәр.

Ариф Әрдәбили бурада сөзү ән гијмәтли даш-гашла гаршылашдырыр, сөзә үстүнлүк верәрәк көстәрир ки, ләтиф илһамын дилбәрләри олан бу сөз инҹиләри, үмумән сөз хәзинәси гарәт олуна билмәјән әбәди вар-дөвләтдир.

Ариф Әрдәбили сөздә од һәрарәти, гылынҹ кәсәри көрүр; өзү дә тәәҹҹүбләнир ки, бу одлу сөз нә үчүн јазанын әлини јандырмыр: «Кимин әлиндән белә од чыхар, Нә үчүн әли јанмыр, бурда нә сирр вар». Шаирин фикринҹә, сөз дејәндә дилдән од төкүлә биләр, гәлбин одундан дастан јаранар, ән кизли сирләри анҹаг одлу сөзләр әјан едә биләр; «Кизли сирләри кәтирмә дилә, Од тутар дилин, дөнәрсән күлә».

Ариф Әрдәбили сөзү нә гәдәр јүксәлтсә дә, ону мүҹәррәдләшдирмир; сөзү конкрет әламәтләри илә алыб она гијмәт верир. Бурада шаир, сөзүн өзүнә мәхсус кејфијјәтләри илә бирликдә, сөзә субјектив мүнасибәтләри дә нәзәрә алыр. Беләликлә, Ариф Әрдәбилинин сөз објекти мүәјјән әламәт вә әлагәләр әһатәсиндә, заманла, шәраитлә, инсан мүнасибәтләри илә бағлы шәкилдә өзүнү көстәрир. Шаир сөздә, биринҹи нөвбәдә исә бәдии сөздә һансы кејфијјәтләри көрмәк истәјирди, даһа доғрусу, сөз һансы кејфијјәтләри илә инҹә, көзәл, тә'сирли, күҹлү ола билир?

«Фәрһаднамә»дә јенилик, орижиналлыг, бакирлик, сөз вә сәнәт үчүн ән ваҹиб шәртләрдән һесаб олунур. Јенилијин еһтираслы тәрәфдары олан шаир өз әсәринин тарихи гијмәтини вә талејини онун орижиналлығында, бакир сөзләриндә көрүрдү вә билирди ки, елә бу кејфијјәтләр онун әсәринә һәјат вәсигәси верәҹәк, ону тарихин јолларындан кечириб кәләҹәк нәсилләрә тәгдим едәҹәкдир.

Бу бакир сөзләрә, бакир фикрә бах,
Фикирдә бу гәдәр бакир зикрә бах.

Бу гәдәр зәриф вар бу күлүстанда,
Бирҹә гөнҹә галса јенә бустанда,

Јенә бу бејтләр зај олмајаҹаг,
О, гызыл јеринә ҹан пајлајаҹаг.

Шаир өз сөзүнүн күҹүнү дә бунда көрүр; «Фәрһаднамә»ни вә өз гәһрәманы Фәрһады нәзәрдә тутараг дејир:

Сөзүн бинасыны тәзәләдим мән,
Дирилди «Дағчапан» сөзлә јенидән.

Һәм дә «Дағчапан»—Фәрһад елә белә дирилмәди, кечмиш епизодик һәјатыны тәкрар етмәк үчүн сәнәтә гајытмады. О, сәнәтдә һәлә өз әксини тапмајан һәјатыны јашамаға башлады; поеманын баш гәһрәманы олду, ады әсәрин адына чеврилди. Она көрә дә шаир «Сөзүн бинасыны тәзәләдим мән»,—дејәндә һаглы иди.

Сөзүн сигләти онун мә'насы илә өлчүлүр; сөз мә'на үзәриндә јүксәлир,мә'насы илә гијмәтли олур:

Бир китаб мә'најла долу оланда
Ағачлар, күлләрин вәсфи вар ондә.

Сөзүн мә'насы ајдын олмалы, мүәммаларла ағырлашдырылмамалы, охучуну јормамалыдыр; әкс һалда сөзүн тә'сири азалар, о, кәсәрдән дүшәр:

Сөздә јол вермәдим мүәммалара,
Адамлар дүшүнүб өзүнү јора.

Гара јазы ичрә хәјал пүнһандыр,
Зүлмәтдә дирилик сују ниһандыр.

Сөз ширин, инчә, јатымлы олмалыдыр. Шаир дејир ки, хош сөз һәр заман хоша кәләр, ширин сөздән үрәк од тутар:

Истәсән дүз олсун јарын гамәти,
Көзәл, ширин даныш сән һекајәти.

Данышсан тачикин, түркүн белиндән,
Сөзүн инчә олсун гој јар телиндән.

Тәсвирләр, тәшбиһләр хош олсун, ојнаг,
Ширин данышылсын һекајәт анчаг.

Ола хош сөһбәтли, хош сөз бир инсан,
Иши дадлы ола, өзү сөз ганан.

Сөз вүс'әтли олмалы, көјләрдә гол-ганад ачмалы, сәнәтин романтикасыны зирвәләрә галдырмалыдыр:

Нитгә кәл, сөзүнлә мө'чүзә јарат,
Хәјал көјләриндә сән ач гол-ганад...

Әкәр бу олмаса, сөз һаман олмаз,
Сөздә хәјал јохса, онда чан олмаз.

Ариф Әрдәбили ше'ри хејли һәјатиләшдирмишдир. «Фәрһаднамә»дә реал һәјат һадисәләри тәсвир олунур. Бурада адамларын јаратдығы мө'чүзәләр дә инсан гүввәсинә сығышмајан, ағыла батмајан дејил. Бурада тәбиәтин фөвгәл'адә гүвләләри дә хүсуси рола малик дејилдир. Бүтүн бунлара бахмајараг, Ариф Әрдәбили сөзүн романтикасына тохунмурду, сөзү һәмишә романтика ганадларында көрмәк истәјирди.

Беләликлә, Ариф Әрдәбили сөзүн мә'на сиглəти илә форма көзәллијини вәһдәтдә алыр вә поетик сөзүн маһијјәтини бу вәһдәт фонунда гијмәтләндирирди. Шаир поезијада сөзчүлүјү, мә'на тутуму олмајан вә она көрә дә охучуну марагландырмајан сөз дүзүмүнү, форма хатиринә олан гафијәләндирмәләри гәбул едә билмир, дејирди:

Инди адамларын сөзү инчәдир,
Көздији нә рәдиф, нә гафијәдир.

Шаир сөзүн дәјанәтиндән бәһс едир вә дәјанәти сәадәт, хошбәхтлик рәһни кими гијмәтләндирир; «Ариф, јар оларды сәнә сәадәт, олса сөзүн кими сәндә дәјанәт».

Шаирин фикринчә, сөзә верилән бу тә'рифләр о заман реаллашыр ки, ону баша дүшән, гијмәтләндирә билән адамлар олсун, арифләр дејил, наданлара дејилән сөз гијмәтини итирир, вүс'әтдән дә, һөрмәтдән дә дүшүр. Она көрә «Сөз демәк олар анчаг ганана».

Имадәддин Нәсими (1370—1417). XIV әсрин бөјүк Азәрбајчан шаири Нәсиминин сәнәт дүнјасы илә үз-үзә дураркән өзүнү үмман кими дәрин идракын вә сәма кими әнкин хәјалын вәһдәтиндән јаранмыш сеһрли бир мә'бәдин астанасында һисс едирсән. Бу мә'бәд елә мүгәддәсдир ки, бөјүк мачар шаири Шандор Петефи демишкән «анчаг ајаггабыларыны чыхарыб, ајагјалын, һәм дә пәнчәси үстә она дахил ола биләрсән...»

Нәсими дилиндән бәһс едән тәдгигатчылар, һаглы олараг, ону Азәрбајчан әдәби дили тарихиндә бөјүк ислаһатчы кими тәгдим едирләр. Нәсиминин ше'рләри илә әтрафлы танышлыгдан, онун һәр бир ше'рини дилчи һәссаслығы илә охудугдан сонра башга гәнаәтә кәлмәк олмур. Һисс едирсән ки, ана дилиндә јаранмыш әдәбијјатымызын астанасында һәләлик илк бөјүк сима олан Нәсими сәнәт дили сајылан һаким фарс дилинә, дин вә елм дили кими танынмыш әрәб дилинә чәсарәтлә синә кәрмиш, үстүнлүјү Азәрбајчан дилинә вермиш, өз поетик фәалијјәти илә паралел олараг, әслиндә, лингвистик фәалијјәт көстәрмишдир.

Нәсими нәинки «ислаһатчы»дыр, һәтта әдәби-бәдии дилимизин норма вә принсипләрини, кәләчәк инкишаф перспективләрини көрүб мүәјјәнләшдирән вә буну өлмәз сәнәт әсәрләрилә әмәли шәкилдә һәјата кечирән надир бир шәхсијјәтдир.

* * *

Имадәддин Нәсиминин јашајыб-јаратдығы дөврдән чох габаг әдәби аләм суфизм бајрағына сығынмышды. Суфизмин нүмајәндәләри дүнјәви анлајышлара аид онларча сөзү жаргонлашдырыб, терминә чевирмишди. Суфилијин тәригәтләрә шахәләнмәси бир-биринә зидд фикри чәһәтләрин јаранмасына сәбәб олмушду. Буна көрә дә классик поезијада сых-сых ишләнән:*ешг, ашиг, јар, шәраб, фәна, һәг, бәга, фәгр* вә с. суфи рәнкинә бојанмыш сөзләри һәрә өз истәдији кими баша дүшүрдү.

Нәсиминин мәнсуб олдуғу һүруфилик суфилијә нисбәтән мүтәрәгги мәзмунлу бир тәригәт иди. Лакин һүруфилијин чанланмасы сөзләрин суфи-рәмзи сәчијјәсини арадан галдырмады. Әксинә, әдәби просесдә даһа мүрәккәб вәзијјәт јаранды:

поезијаја һуруфи терминләр, јени дини-фәлсәфи идејалар ахыны башланды.

Нәсиминин бөјүклүјү ондадыр ки, конкрет образлар васитәсилә мүҹәррәдлик ифадә едән мистик суфиләрин, әрәб һәрфләрини механики олараг инсанын бәдән үзвләри илә, үзүндәки ҹизкиләрлә ејниләшдирән һуруфиләрин ардынҹа кетмир, дүнја вә онун көзәлликләрини тәрәннүм едир; инсаны, онун мадди вә мә'нәви һәјатыны, мүбаризәсини, кешмәкешли талејини бәдии әдәбијјатын баш мөвзусуна чевирир.

Нәсими әрәб һәрфләринин инсан үзүндәки ҹизкиләрлә тәбии бәнзәјишини баша дүшүр вә мәгсәдәујғун олараг мә'наландырыр, бу јолла али фикирләрини ифадә едирди. Бу мә'нада, һуруфилик Нәсими үчүн ән әлверишли әдәбифәлсәфи метод, васитә олмушдур. Мәсәлән, орта әср дүнјасыны дамғаламаг үчүн әрәб һәрфләринин јазылышындан вә көрүнүшүндән Нәсиминин нечә усталыгла истифадә етдијини ашағыдакы бејтдән көрмәк олар:

Әсли дәнидир дүнјанын, затында јохдур бир әлиф,
Тәркибинә кәл бах анын шол ја вү нуну далинә.

Бурада әлиф һәм мүстәгим, һәм дә мәҹази мә'нада рәмзидир: инсанын һәм гәдд-гамәтинин, һәм дә хисләт вә хасијјәтинин дүзлүјүнү ифадә едир. Шаир демәк истәјир ки, онун јашадығы дүнјада бир дүз адам (әлиф) јохдур, чүнки дүнјанын өзү («әсли») «дәни»дир. Доғрудан да, «дүнја» сөзү әрәб әлифбасында елә шәкилдә (دنيا) јазылыр ки, онун тәркибиндән бир әлиф јох олса, көк һәрфләри (дал, нун, ја) دنى (дәни) әмәлә кәтирир. «Дәни» исә шәкли ҹәһәтдән әјри һәрфләрдән јаранмыш, мә'нача «алчаг» демәкдир.

Бүтүн дил системини һәрәкәтә кәтирән, XIV әср Азәрбајҹан әдәби дилинин ағырлығыны чијинләринә алан сәнәткар олмаг е'тибары илә Нәсими јазычы әмәјинин фәрәһини вә аҹысыны вахтында дујмуш, «Һәм фәгирәм, һәм диләнчи, һәм мәлик, һәм падшаһ, һәм мәнәм устади-сән'әт, һәм анын муздуријәм» демишдир.

«Зүлфлә гашын һуруфин јазамаз һәр јазычы», јахуд: «Јазычы, јазу, вәрәг јохдур демә» сөјләјән вә «јазычы» сөзүнү илк дәфә јазылы әдәби дилимизә кәтирән дә Нәсимидир.

Ше'рләринин бириндә Нәсими јазыр ки, «Көр нә көкчәк ад илә аләмдә мәзкур олмушам» (јә'ни көр нә көјчәк адла аләмдә танынмышам.) Бу мисра илә нәләри дүшүндүјүндән асылы олмајараг, бир ҹәһәт һәгигәтдир ки, шаир Азәрбајҹан ше'р дилинин көјләриндән гара булудлары говмуш, әдәби дил

мүһитинә өз поетик ады, тәхәллүсүнә ујғун хош, саф һава кәтирмишдир (мә'лумдур ки, «Нәсим» әтирли, хош һава мә'-насындадыр).

Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихиндә Низами Кәнҹәвидән сонра Имадәддин Нәсиминин сөз һаггында ајрыҹа данышмасы, сөзә хүсуси ше'р һәср етмәси, сөзүн тә'сир күҹүнү сәнәткарын фикир вә дујғуларынын ифадә васитәси кими јүксәк гијмәтләндирмәси диггәтәлајигдир. Бу ше'рдә, јығҹам шәкилдә олса да, Нәсиминин фәлсәфи бахышлары илә дилчилик тәсәввүрү вәһдәт тәшкил едир. Бурада сөзүн вәсф (тә'риф) едилмәси онун һәм иҹтимаи-фәлсәфи, һәм дә психоложи, дилчилик, әдәби-естетик сәҹијјәсини аҹмаг мәгсәди дашыјыр. Әсас дил ваһиди, дилчилик мөвзусу олан сөзүн мә'лум сәҹијјәви хүсусијјәтләри һуруфилик тә'лиминин факты кими онун маһијјәтинин вә мәншәјинин ајдынлашдырылмасына јөнәлдилмишдир.

Беләликлә, ше'рдә азы ики елми истигамәт чарпазлашмышдыр; чүнки сөз барәдә ејни вахтда философ вә филолог кими данышылыр, мүһакимә јүрүдүлүр ки, бу да «сөз» һаггында конкрет дилчилик гәнаәтинин мүәјјәнләшдирилмәси ишини чәтинләшдирир. Тәсадүфи дејил ки, ше'р «динлә» фе'ли илә башлајыр вә сонра, охуҹуја—динләјиҹијә диггәтлилик, һәссаслыг тәлгин едән «анла» (!) сөзү бир нечә дәфә тәкрар олунур.

Ше'рдәки бејтләри ардыҹыл шәкилдә изаһ етсәк, сөзүн әдәби-фәлсәфи мәзмунуна даир јүрүдүлмүш бә'зи фикирләр ајдынлашар. Сөз—ҹандыр, һәјат әламәтидир. Сөз үлвидир, чүнки онун јери уҹа көјләрдир. Һәр тәрәфдән (алты ҹәһәтдән—шәрг, гәрб, шимал, ҹәнуб, јухары вә ашағы) диггәтлә бахсан көрәрсән ки, ҹаһанын өзүнү сөз јаратмышдыр.

Сөзүн һәдди-һүдуду јохдур; о, «бинишан»дыр, мүҹәррәд варлыгдыр. Она көрә дә һәндәси өлчүләрини: узунлуг, ен вә һүндүрлүјүнү (дәринлијини) тапмаг олмаз. Лакин ағыллысанса, анламалысан ки, сөзүн варлығына шүбһә етмәк олмаз.

Пејғәмбәр өзү көнүлә мәрһәмәт вә шәфгәтин ән уҹа пилләси демишдир; чүнки көрмүшдүр ки, сөз үрәкдә бир мә'дәндир, хәзинәдир.

Сөз «гејри-мәхлугдур», јә'ни хәлг олунмамышдыр, јарадылмамышдыр. Лакин о, «рајикандыр», һава кими варлығын әсасында дуран әвәзсиз гүввәдир. Сөз көјүн доггуз гатына, дөрд үнсүрә (од, су, һава, торпаг) бәрабәрдир; бүтүн ағыл, јер-көј, лөвһә вә гәләм дә сөздүр. Һәр шејин дахили вә харичи, башланғыҹы вә сону сөздән ибарәтдир. Еј киминсә нагис, киминсә камил, ағыллы олдуғуну сүбут етмәк истәјән, елә сөз

де ки, һамыја чатсын; чүнки әсил сөз һамыја чатан, ајдын оландыр, Чаһан *каф* вә *нун* һәрфләриндән («кон» сөзүндән) јаранмышдыр. Анлајырсанса, сөз көз габағындадыр.

Сөзүн нечә чан олдуғуну (нечә тә'сир күчүнә малик олдуғуну) билмәк истәјирсәнсә, Фәзлуллаһ Нәиминин «Чавиданнамә» әсәрини ал, оху. Бу сөзә бөјүк һөрмәтдир ки, дејәрләр: сөз—Фәзлуллаһ кими, олмајан шејдән, кәләчәкдән хәбәр верир.

Еј Нәсими, ағыллысанса, сөзүнә һөрмәт едиб, сөзүнү мүхтәсәр ет, чүнки сөз сонсуздур.

Шаирин фикринчә, сөз—илкиндир, галан шејләрин һамысы онун мәһсулудур.

Дилин мәншәји мәсәләсиндә јанлыш мөвге тутмасына бахмајараг, Нәсиминин поетик мүһакимәсиндә күчлү мәнтиг вардыр.

Һуруфилик тә'лиминә ујғун олараг сөзү «јарадычы», «чан верән» һесаб едән Нәсими, ону һәм дә «чан»—һәјатын өзү, дирилик адландырыр.

Шаирин фикринчә, сөз үлвидир; онун һөрмәтини уча тутмаг лазымдыр.

«Сөз (дил) бир хәзинәдир»—«көнүлдә кандыр». Нәсими сөзүн «бинишан», даһа доғрусу, мадди јох, мүчәррәд сәчијјәдә олдуғуну гејд едир. Бу фикир дилчиликдә «ад (сөз) вә мәфһум» мәсәләсини јада салыр. Ад һәмишә шәртидир, мүчәррәддир, лакин ејни дәрәчәдә һәм мүчәррәд, һәм дә конкрет әшјалары вә онлара аид мүнасибәтләри әкс етдирә билир.

Нәсими көстәрир ки, сөз һүдудсуздур. Бу, дилин имкан вә вәзифәләринин кенишлијинә ишарәдир. Башга бир ше'рдә шаир мәсәләјә даһа конкрет јанашараг, сөзүн «мә'насы»нын сонсуз, түкәнмәз олдуғуну сөјләјир:

> Еј Нәсими, кәр сөзүн мә'насы бипајан дејил,
> Нејчүн ирмәс кимсәнин әгли анын пајанинә?..

(Еј Нәсими, сөзүн мә'насы сонсуз дејилсә, нә үчүн һеч кимин ағлы онун сонуна чатмыр?).

Нәсими сөзә кәләчәкдән хәбәр верән мисилсиз гүввә кими бахыр. Шаир һуруфиликдән чыхыш едәрәк, бир тәрәфдән, аллаһла гураны (мүнзил-назил) маһијјәтчә ејниләшдирир, бир шеј һесаб едир (бу ики сөз мүхтәлиф грамматик формаја аид олса да, әрәбчә ејни көк һәрфләрдән—н, з, л... әмәлә кәлмишдир. Белә чыхыр ки, көкләри ејни олдуғу үчүн онлар бир шејдир). Она көрә дә Нәсими, сөзү «өзү өзүнә тәрчүман» јә'ни «өз-өзүнү тәрчүмә едән, ајдынлашдыран» кими гијмәтләндирир.

Шаирин бир мәснәвисиндә һәмин мәзмун белә ифадә олунмушдур:

> Нитги—әшја кәнду сөз сөјләр әјан,
> Қәнду кәнду затини ејләр бәјан.
> Һәр сифәтдән хали етмиш кәндүзин,
> Қәнду кәнду үзинә тутмуш үзин.

Белә чыхыр ки, шејләр (фәрги јохдур, чанлы, јахуд чансыз) өзләри әјани олараг данышырлар, даһа доғрусу, онлар сөздән ибарәтдир. Демәли, көзә көрүнән нә варса, васитәсиз олараг өзү өз варлығыны билдирир, ашкар едир. Куја һәр шеји јарадан сөз инди кизләнмиш, өзүнү һеч бир әламәтлә (бурада әсасән мадданин физики һаллары: бәрк чисим, маје вә газ һалы нәзәрдә тутулур) көстәрмәк истәмир. Лакин данышан инсан мөвчуддур вә инсаны «сөз јаратмышдыр»са, онда нитг фәалијјәти инсана мәхсус олмајыб, сөзүн өзүнә мәхсусдур. Беләликлә, сөз үзүнү өзүнә, өз үзүнә тутмуш олур, өз-өзүнү јарадыр...

Сөзүн «һәм кизли, һәм дә ашикар» кими гәләмә верилмәси о демәкдир ки, инсан «үрәјиндә дә даныша» билир. Мә'лумдур ки, дил тәфәккүрлә үзвү шәкилдә бағлыдыр вә һәр бир сөз дилдә тәзаһүр едәнә гәдәр тәфәккүрдә (бејиндә) тәшәккүл тапыр. Һәр һансы мәфһум, анлајыш дилдә (данышыг үзвләри васитәсилә) сәсләрлә өз ифадәсини тапдыгдан сонра ашкар олур, заһирә чыхыр.

«Сөз» рәдифли ше'рдә шаирин «әдәби дил» тәсәввүрүнү хејли ајдынлашдыран «гамуја сөз варыр, һамандыр сөз» мисрасында дилчилик бахымындан ән әһәмијјәтли фикирләрдән бири ифадә олунмушдур. Лакин һәмин мисра 1973-чү илин бә'зи јубилеј нәшрләриндә «Гамуја сөз де ким, һамандыр сөз» шәклиндә кетмишдир. Бизчә, Салман Мүмтазын нәшриндән көтүрдүјүмүз вариант доғрудур. Чүнки сонракы вариантларда «һаман» сөзүнүн нә мәгсәдлә ишләндији ајдын олмур вә бүтөвлүкдә бејтин мәзмуну долашыг тә'сир бағышлајыр. Әслиндә исә, бејтин мәзмуну беләдир: «нә»јисә исбат етмәк истәјирсәнсә, һамыја чатан, ајдын (анлашылан) сөз де!

Нәсиминин башга ше'рләриндәки фикирләри дә нәзәрә алсаг, күман едә биләрик ки, «Сөз одур ки, һамыја чатыр (һамы үчүн анлашыглы олур)» демәклә шаир әдәби дилин әсас принсипи сајылан нормативлијин—үмумхалг дилинин луғәт еһтијаты, фонетик вә грамматик системиндә «сечмә-әвәзетмә» әмәлијјаты апармағын зәрурилијини дүшүнмүшдүр.

Шүбһәсиз ки, термин вә термин сәчијјәли сөзләрин чоху әрәб дилиндән, јахуд әрәб дили грамматикасындан кәлир. Лакин бизим үчүн онларын мәншәји, мәнбә-мәзмуну јох, бә'зисинин бу күн дә елми үслубда мәгбул сајылыб ишләнмәси, дилчилијин мүхтәлиф шө'бәләрини вә дил системини әһатә едиб, кениш филоложи шәбәкә јаратмасы марағлыдыр. Шаирин фарс вә азәрбајчанча јаздығы әсәрләрдә бу гәбилдән олан сөзләр әсасән ашағыдакылардыр: нөгтә, хәтт, һәрф, сәс, сөвт, һеча, сөз (гөвл, мәгал, кәлмә, сүхән, ләфә), мә'на, тәркиб, әсл (сөзүн көкү, әсасы мә'насында), чүмлә (ајә кәлам), нитг (көвтар), дил (зәбан, лисан), фе'л, фаил, мәф'ул, фаилат, фе'ли-мүстәгбәл, фе'ли-мази, мүбтәда, исим, исми-мәф'ул, мәзруф, зәрф, нәһв, сәрф, фикир демәк, сөјләмәк, динләмәк, анламаг, ешитмәк, тәрчүман, суал, инкар, играр вә и. а.

Гејд етдијимиз сөзләрин Нәсими тәрәфиндән чох јериндә, јә'ни өз елми мәзмунуна, вәзифәсинә ујғун ишләдилмәси көстәрир ки, шаирин мүкәммәл филоложи билији олмушдур. Мәсәлән:

Әкәр сусән кими әбкәм дејилсән, нитгә кәл, сөјлә,
Бу һәрфү нөгтә тәркиби нә јердәндир бу көфтарын?

—бејтиндәки суал сәбәбсиз дејил. Дејилир ки, әкәр занбаг кими лал дејилсәнсә, нитгә кәл, сөјлә көрүм данышығын «һәрф вә нөгтә тәркиби» (јазысы) һарадан јаранмышдыр? Бурада долајы олса да, нитг (данышыг) илә јазы арасындакы әлагәјә—јазынын охунмасы, нитгә чеврилмәси, јахуд әксинә, нитгин јазыја көчүрүлмәси, «һәрфләрә чеврилмәси» фактына ишарә едилмишдир.

Нәсимидә сөзләрин сечилмәси вә дүзүлмәси бахымындан

«Кәрчи гаибдир вүчудум һәр нәзәрдән даима,
Көр нә назир, көр нә мәнзәр, көр нә мәнзур олмушам».

—кими бејтләр чохдур. Белә бејтләрдә дилчилик термини ишләнмәсә дә, гәтијјәтлә демәк олар ки, фикрин поетик ифадәси, бејтин гурулмасы просесиндә елми тәфәккүр фәал иштирак етмишдир. Чүнки бејтдә ејни көкдән мүхтәлиф сөзләрин јаранмасы вә онларын шәкил мүхтәлифлијинә фәрг гојулмасы көз гаршысындадыр. Јухарыдакы бејтин мәзмуну беләдир: вүчудум һәр нәзәрдән (бахышдан) кизләнсә дә, мән һәм назир (нәзарәт едән, бахан), һәм мәнзәр (көрүнән), һәм дә мәнзур (бахылан) олмушам.

Бу чәһәт (јә'ни бә'зи сөзләрин мәһз филоложи тәфәккүрлә сечилиб ше'рә салынмасы) тәкчә әрәб лүғәт ваһидләринә јох,

фарс вә азәрбајчанча сөзләрә дә аиддир. Һәтта Нәсиминин дил үслубунда әчнәби сөзләрлә ана дили сөзләринин гаршылашдырылыб, јахын, јахуд әкс мә'налы олдугларынын нәзәрә чарпдырылмасы әсас әламәтләрдән биридир.

Нәсиминин ше'рләриндә «нитг» вә «дил» сөзләринә тез-тез раст кәлмәк олар. Бир гајда олараг, нитг сөзү индики мә'насында—данышыг, јахуд дилин реаллашмыш шәкли мә'насында ишләнмишдир. Мисаллара нәзәр салаг:

Нитг илә сөвтәм, әзәлдән та әбәд һәм гүввәтәм...

* * *

Ол нитги-рәббани мәнәм ким, дилдә мәзкур олмушам.

* * *

Кәл мана бир сөјләкил кимдир сәнин нитгиндә ким,
Сөјләјән, сөјләтдирән, ешитдирән һәр јанәдән.

* * *

Сәнин нитгиндән олду зиндә әшја.

* * *

Дәми-Иса кими нитгин дирилдир чансыз әшјаны.

* * *

Нитгин Мәсиһү Мәрјәмин һәр бизәбанә вермәзәм...
Чүнки Мәсиһанын дәми нитги—Нәсимидир бу күн.

* * *

Нитги тутулду галды ол бу суал ичиндә

* * *

Ари көфтар, еј көнүл, керчәкләрин нитгидүрүр,
Һәр дилиәкридә јохдур ари көфтар, истәмә!

Бүтүн бу мисалларда нитг (данышыг, сәсли дил) инсанын чох гәдим, әзәли вә әбәди гүввәси кими тәрәннүм едилир; «сәсли дил»ә јүксәк гијмәт верилир. Инсан нитгинин «Иса нәфәси» илә мүгајисә едилмәси тәсадүфи дејилдир. Нәсими инсан нитгинин тә'сир күчүнә бөјүк инам бәсләјир. О, нитг габилијјәтини иради кејфијјәт кими тәгдим едир: данышыг—дириликдир, чанландырмаг, јашатмаг хассәсинә маликдир. Лакин лал адам даныша билмәз; «дилсиз»ә, башга сөзлә, надан вә чәсарәтсиз, һәр шејә лагејд галан адама көзәл нитг бәхш етмәјин фајдасы јохдур. Чүнки белә адам ән рәван, тә'сирли нитги дә ешитмәз, ешидиб баша дүшмәз.

Шаир диггәтимизи «бизәбан»ла јанашы «дилиәкри»јә јөнәлдир. «Дилиәкри»—јалан данышандыр, јаланчы, бәлкә дә, икиүзлү вә јалтаг адамдыр. Она көрә дә сөһбәт данышыгдан, һәм дә дүзкүн данышмаг, һәгигәти сөјләмәк, сөјләдијинә инанмаг, садиг олуб әмәл етмәкдән кедән јердә шаир: «Һәр дилиәјридән тәмиз, доғру данышмаг көзләмә; доғру сөз, тәмиз сөһбәт анчаг керчәкләрин (һәгигәтпәрәстләрин) нитгиндә ола биләр!» шүарыны ирәли сүрүр. Бу чәһәтдән «Ганы һәгги билән бир керчәк әр ким, Ола доғру анын дилиндә көфтар?» бејтиндә дә ејни мотив вардыр. Шаир бәдии суал васитәсилә өз дөврүндә доғру данышан, һәгигәтпәрәст адамларын јохлуғундан шикајәтләнир.

«Дил» сөзү исә даһа кениш мә'нада—һәм әсас данышыг үзвү, һәм дә үнсијјәт васитәси, һәр чүр анлашма, фикир вә дујғуларын дашыјычысы мә'насында ишләнмишдир. Мәсәлән, ашағыдакы нүмунәләрдә «дил» сөзүнү анчаг данышыг үзвү мә'насында баша дүшмәк лазым кәлир:

Еј Нәсими, хубларын бир башы вардыр, мин дили.

Мисалдакы «дил» сөзүнү мәчази мә'нада да алмаг олар: «миндилли» олмаг јаланчы олмаг, јалан данышмагдыр. Амма бурада «дил» сөзү «баш»ла (бәдән үзвү) гаршылашдырылмышдыр ки, буну нәзәрә алмамаг олмаз.

Ганы дил илә играр ејләјән ким,
Һәггә јохдур анын көнлүндә инкар?

(дилиндә аллаһын варлығыны гәбул едиб, көнлүндә инкар етмәјән һаны?).

Зүлфү гашын кирпикин мүсһәфимиздир, охуруз,
Еј дилимиздә чүмлә сән—көфтүмүзү шенидүмүз.

(сәнин сачын, гашын, кирпијин бизим үчүн мүгәддәс китабдыр ки, охујуруг; дилимиз анчаг сәндән данышыр, ешитдијимиз нә варса, сәндән ибарәтдир).

Сәнубәр гафијә әбһәр сорар ким, нишә лал олдун,
Чаваб ајытды, суч етдим, дилим чәкдиләр әнсәмдән.

(шам ағачы нәркиз күлүндән сорушур ки, нијә лал олдун, нәркиз күлү чаваб верди ки, күнаһ етдим, дилими чәкиб. бојнумун далындан чыхартдылар).

Кәр дилим, јар, гејринә мејл ејләсә,
Өз дилим илә дилимни диләмән.

(Бејтдә дејилир: Еј јар, әкәр үрәјим башгасына мејл етсә, өзүм өз дилимлә үрәјимә истәмәдијими, диләмәдијими дејәрәм).

Ана дилиндә јаздығы әсәрләрдә шаир бә'зән «дил» (фикир керчәклији, үнсијјәт васитәси) мә'насында «лисан» вә «зәбан» сөзләрини дә ишләдир:

Мән нәгшү хәјалү хәттү халәм,
Мән һәрфү лисан, лисан мәнәм мән!

јахуд:

Һүснүн вәрәги лисанә кәлди,
Јетмиш ики тәрчүманә кәлди.

Бу бејтләрин биринчиси фәлсәфи «мән»ин мәзмунуну ачмаға хидмәт едир; көрүнән (нәгш, хәтт, хал) вә көрүнмәзлик (хәјал), һәмчинин јазы (һәрфләр) вә дил бир-биринә бәрабәр тутулур. Бунлар һәр бири ајрылыгда вә күлл һалында, һүруфи шаирин «мән»и кими гәләмә верилир. Икинчи бејтдә исә «лисанә кәлмәк»—дилә кәлмәк, данышмаг мә'насындадыр. «Јетмиш ики тәрчүман» исә дини дүнјакөрүшү бахымындан куја дүнјада јетмиш ики дилин мөвчудлуғуна ишарәдир. Бејтдән белә бир поетик мә'на чыхыр: «Сәнин көзәллијин санки јетмиш ики дилдә данышыр». Башга сөзлә, көзәллик елә бир дилдир ки, ону бүтүн милләтләр баша дүшүрләр.

Нәсими дилин тәбиәтини, ичтимаи вәзифәсини, дилчилик сәчијјәсини—јә'ни сәсләр, сөзләр вә чүмләләр системиндән, мүхтәлиф ишарәләрдән ибарәт олдуғуну дүзкүн мүәјјәнләшдирир; бүтүн дәрин мә'наларын, мәтләбләрин анчаг дил васитәсилә шәрһ вә ифадә етмәјин мүмкүн олдуғуну гејд едир. Шаир сәсли дилә бөјүк әһәмијјәт верәрәк, мүәјјән мәгсәди, кизли мә'наны әкс етдирмәк үчүн дилдә бә'зи сөзләрин һәгиги вә мәчази мә'наларына фәрг гојур, еләчә дә ејһамларын варлығына ишарә едир. Бирбаша олмаса да, бә'зи сөзләрин жаргонлашдырылмаг имканларынын ола биләчәјини, рәмзи мәгсәдлә дә ишләндијини нәзәрә чарпдырмаға чалышыр:

Кәр диләрсән халиги етмәк әјан,
Һәрфи сөзсүз нечә ејләрсән бәјан?
Сәни дил нечә шәрһ етсин, а чан ким,
Нә билсинләр сән ким, чан, нәдәнсән?

Демәли, һәрфин нә демәк олдуғуну сөзсүз анлатмаг, охучуја, динләјичијә чатдырмаг олмаз. Адәтән сөзүн јазылы тәчәссүмү һәрфләрлә әлагәдардыр; јазыда сөз һәрфләрдән әмәлә кәлир. Лакин бурада «һәрф» жаргондур, фәлсәфи терминдир,

мүгәддәс гәләмә верилән илк тәкан гүввәсидир. Әлбәттә, һәрфин архасында дуран бу мәзмуну анчаг сөзләрлә ајдынлашдырмаг олар. Дил шәрһ етмәк үчүндүр; һәр шејин маһијјәтини, «нәдән олдуғуну» дил васитәсилә ачмаг мүмкүндүр.

Бу дәрин мәаниjи көр ки, бәјан гылур Нәсими,
Фәләкин дили тутулду бу улу бәјан ичиндә.

(Бејтин мәзмуну беләдир: Нәсиминин дили илә елә дәрин мә'налар ифадә олунур ки, һәмин мә'налар гаршысында «фәләјин дә дили тутулур»);

Сән бу Нәсиминин дилин анла, бил сөзин
Ким, вар бу дилдән өзкә бизим бир лисанымыз.

Дил сөзүнүн ики дәфә тәкрар олундуғу бу бејт бир нечә чәһәтдән мараглыдыр. Бејтдә һәм дил, һәм дә лисан сөзләри ишләнмишдир. Лакин биринчи мисрада «дил» сөзү, икинчидә исә «лисан» сөзү мәнтиги вурғу алтындадыр. Һәтта бу ики кәлмә гаршы-гаршыја гојулур. Биринчи мисрадан ики мәтләб, ики фикир һасил олур: әввәла, дил дедикдә Нәсими өз ше'р дилини нәзәрдә тутмагла, ән јахшы әсәрләрини азәрбајчанча јаздығыны сөјләјир.

Тәбиидир ки, ана дилинә мәһз «дил» (азәрбајчанча!) дејир. Дикәр тәрәфдән, «дилин анла, бил сөзин» ифадәләриндән ајдын олур ки, XIV әср Азәрбајчан дилиндә «сөз» һәлә дә кениш мә'нада (дил сөзүнүн синоними кими) ишләнир.

Икинчи мисрада «бу дилдән өзкә... бир лисан» кими рәмзи ифадә вардыр. Әрәбчә дил мә'насында олан «лисан» сөзү архасында суфи вә һүруфи кәлмәләр, даһа доғрусу, терминләр һөркүсүнә ишарә едилир. Шаир демәк истәјир ки, охучу онун бир чох ше'рләриндәки сөзләри анчаг һәгиги мә'нада јох, һәм дә жаргон кими, јә'ни суфи, һүруфи вә б. анлајышлары әкс етдирән ваһидләр кими анламалыдыр. Бу фикир чүз'и фәргләрлә өз ифадәсини бир нечә бејтдә тапмышдыр:

Инсу чиннин дилини кәрчи Сүлејман билди,
Сән билән дили бу күн јә'ни Сүлејман нә билүр?

јахуд:

Һеч кимсә Нәсими сөзини фәһм едә билмәз,
Бу гуш дилидир, буну Сүлејман билир анчаг.

Мисал көстәрдијимиз икинчи бејтдә: «Һеч ким Нәсими сөзүнү анлаја билмәз... бу гуш дилидир... буну анчаг Сүлејман билир» сөзләриндән белә нәтичә чыхыр ки, суфилик вә хүсусилә, һүруфилик тәригәтинин принсипләрини, нормаларыны, һәмин тәригәтдә сөзләрин кизли мә'наларыны билмәјән, шаирин мәсләки вә мүбаризә јолу һаггында кениш тәсәввүрү олмајан охучу үчүн бир чох ше'рләрин (Нәсими ше'рләринин) дили гушларын дили кими анлашылмаз олачагдыр; јә'ни сөзләрин чоху, бәлкә дә, таныш вә ајдын олачаг, амма чүмләдәки фикир, мәзмун вә мәгсәд охучу тәрәфиндән чәтин анлашылачаг.

Шаирин «Мүтриб кими һәр ләһзә әнәлһәг дили сөјләр, Еј најә кирифтар олан, дур јенә чал нај» бејтиндәки «әнәлһәг (һәрфән: мәнәм аллаһ!) дили» ифадәси дә һәмин мәзмуна ишарәдир. Бејтдә дејилир ки, најын (мусиги аләти) өзү сәсләндикчә мүтриб кими (әслиндә рәгс едә-едә чалыб охујан суфи кими) «әнәлһәг дили сөјләјир», јә'ни «мәнәм аллаһ» дејир; сән најы севирсәнсә, јерә гојма, дур чал.

Јахуд:

Сачы гарасынын гәмин ол нә билир ки, чәкмәди,
Сирр биләнә јетәр бу сөз, анчаг суала дүшмәсин.

бејтиндә «сачын гаралығы» халис һүруфилик жаргонудур. Буна көрә дә дејилир ки, «сирр»и билән кәрәк чох сорғу-суал апармасын, она бу сөзүн (сачын гарасынын) нә демәк олдуғу чатмалыдыр. Көрүнүр, шаир бүтүн јарадычылығы боју өз ичтимаи-фәлсәфи идејаларынын охучулара чәтин чата биләчәјиндән нараһатлыг һисси кечирмишдир. Тәсадүфи дејил ки, бир рүбаисиндә «адам каинатдакы бүтүн шејләрин топлусудур, онда һәр шеј (әламәт) вардыр» фикрини ирәли сүрдүкдән сонра көзләнилмәдән: «һәг сөзүн фәһм етмәјән адәм дәвар»,—дејир вә бунунла диггәти «һәг» (аллаһ) сөзүнүн һүруфи рәнкинә јөнәлтмәк истәјир.

Мә'лумдур ки, Азәрбајчан дилиндә «дил» сөзү бир сыра фраземләрин, идиоматик ифадәләрин јаранмасында фәал иштирак едир: дилә дүшмәк, дил-дил өтмәк, дилиузунлуг етмәк вә с. Нәсиминин дилиндә дә белә ифадәләр вардыр. Һәмин ифадәләр шаирин дилә мүнасибәтини вә дил һаггында фикирләрини әтрафлы өјрәнмәк бахымындан мараглыдыр:

Зүлфү узун гәсидәдир, кимсә ирәмәз учуна,
Фикри хәта, дили гыса гијл илә гала дүшмәсин.

Бурада «зүлф» тә'риф едилиб, узун бир гәсидәјә бәнзәдилир. Кујә онун учуна (сонуна) һеч ким чата билмәз, јә'ни әсил мәзмунуну һеч ким анлаја билмәз. Хүсусилә, фикри на-

гис, дили гыса олан адам бу нијјәтә дүшмәмәлидир. «Дили гыса» ифадәсини өз әгидәсинә хәјанәт едән мә'насында да баша дүшмәк мүмкүндүр. Лакин «фикри хәта, дили гыса» сөзләринин ардычыллығы, әлагәли шәкилдә верилмәси белә бир дилчилик һәгигәтини јада салыр: «фикри думанлы оланын дили ајдын вә бүтөв, сәлис ола билмәз». Чүнки «дил фикрин керчәклијидир, фикрин реаллығы дилдә тәзаһүр едир».

Нәсими «дил базарчысы», «әкри дил» вә «сөзү әкри» кими орижинал метафорик ифадәләр дә ишләдир.

Дил базарчысы јаландыр, вармазам базаринә,
Керчәк олмаз әкри дил, инанмазам играринә.
Садиг олдур дилини көнлү илә бир ејләјә,
Әкри дилдән нәснә кәлмәз, дурмушам инкаринә...

* * *

Сорсалар сәндән рәгиби, сән нәсиндән биләсән,
Мән билирәм, сөзү әкри әнсәсиндән бәллидир.

Бу мисраларда ачыг истеһза вардыр. Дедији сөзү баша дүшмәјән, сөзүнә ишдә әмәл етмәјән, јерсиз вә јалан данышан, фикирләшдијини јох, фикирләшмәдијини дејән, сөзләри сағасола сәпәләјән адамлар шаирин дәрин гәзәбинә дүчар олур. Шаир «дил базарчысы» вә «әкри дил» адландырдығы белә адамлары рәгиб (мәсләк, фикир дүшмәни) һесаб едир; онлары, өзүнүн дедији кими, бојнундан таныјыр. Инди дә јерсиз, артыг вә мә'насыз данышана «базар ачма!» дејилмәси тәсадүфи дејил. Имкан вә габилијјәтиндән кәнар ишләр көрә биләчәјини вә'д едән, өзүнү өјән адамлара инамсызлыг әламәти олараг халг «дил әтдәндир, һајана истәсән, дөнәр» дејир.

Дили, сөзү гијмәтдән саланлара барышмаз дүшмән мүнасибәт дилә дәруни мәһәббәтдән, онун тарихи әһәмијјәтини сәнәткар вә алим һиссијјаты илә дүзкүн дәрк етмәкдән ирәли кәлир.

Нәсими дили севир вә дујур, һәр сөһбәтдә һәгигәт ахтарыр, һәр сөзүн архасында реал вә конкрет анлајыш көрмәк истәјир.

Нәглү рәвајәтилә заһид узадыр сөзү,
Мунча нә сөјләр әкәр доғру мәгали билүр?

Бурада шаирин дин хадиминә мүнасибәти ајдын ифадә едилмишдир: заһид нијә конкрет данышмыр? Әкәр сөзүн доғрусуну билирсә, доғру сөз онун мәнафејинә, дүнјакөрүшүнә

зидд дејилсә, нә үчүн бу гәдәр узун данышыр? Бәлкә, әсас мәтләби пәрдәләмәк истәјир? Ше'рдәки суалын чавабы белә силсилә риторик суаллардан ибарәтдир.

«Доғругөвл ол, доғруфе'л ол, доғрудил» шүарыны ирәли сүрән шаир инсанлары доғручу олмаға, дүз данышмаға вә дүзкүн ишләмәјә чағырыр. Нәсиминин поезијасына бүтүнлүклә доғручулуг һисси, дүзлүјә инам вә сәдагәт дујғусу һакимдир. О билир ки, «доғру сөз доғрулара ачы декил», анчаг һәгигәти дананлар доғру сөздән ачыглана биләрләр.

Бунунла белә, сөзүн «ачылығы вә ширинлији», үнсијјәт просесиндәки бүтүн емосионал чәһәтләр шаири чох дүшүндүрүр. Ахы, һәр сөз бәдии-естетик кејфијјәтләр јувасы олуб, дилдә ишыг, јахуд зүлмәт гүтбүнә чеврилә биләр; фикир ифадә едиләркән чүмләјә ајдынлыг, бүтөвлүк дә кәтирә биләр, долашыглыг вә натамамлыг да; динләјичини севиндирә дә биләр, кәдәрләндирә дә.

Буна көрә дә шаир: «сөзүн дадлысы аби-көвсәридир»,—дејир. «Нитгидир дәрдимә дәрман ағзынын». Сәнин нитгин, данышығын дәрдимин дәрманыдыр,—фикри онун ше'р дилиндә дөнә-дөнә тәкрар олунур.

Ачы сөзүн, сәрт интонасијанын да өз һәдәфи вар. Јахын адамдан, достдан ачы сөз ешитмәк асан дејил. Белә бир һисси ифадәсини ашағыдакы мисраларда көрүрүк:

Шол шәкәрләбдән рәвамыдыр, шәһа,
Мән мөһүббә сән ачы сөз сөјләмәк?

Имадәддин Нәсими өз јарадычылығынын бәшәри мүндәрәчәсини, дилинин бәдии мәзијјәтләрини дәрк едән, халгын мәдәнијјәт тарихиндә мүстәсна рол ојнадығыны баша дүшән вә бунунла фәхр едән шаирдир. Ифтихарла: «Хәлгин дилиндә көр ки, нә әфсанәјәм јенә»,—дејән Нәсими өз һаглы шөһрәтинә, адынын вә әмәлләринин дијар-дијар, елдән-елә јајылдығына ишарә етмишдир.

Дүшүнмәк олар ки, ашағыдакы бејтдә ана дилинә, онун көзәллијинә вә ширинлијинә шаирин доғма мүнасибәти әкс олунмушдур:

Әрәб нитги тутулмушдур дилиндән,
Сәни кимдир дејән ким, түркмансан?

Ше'рдә «чан илә чаһана» бәрабәр тутулан, сурәти ашигин көзүндән чәкилмәјән, үзүнүн көзәллијилә «ајы хәчил едән»

бир түркман[1] көзәли тәрәннүм олунур. Бу гәнирсиз көзәлин башга сифәтләри илә јанашы дилиндән, данышығындан да бәһс олунур. Бејтдә дејилир: сән о гәдәр көзәл данышырсан ки, дилин өнүндә әрәб нитги (дили) белә тутулур, сусмалы олур. Ким дејир ки, сән түркмансан?!

Ҹәми доггуз сөздән ибарәт олан бир бејтдә шаирин ачыг демәдији, лакин демәк истәдији чох шеј вар. Мараглыдыр ки, түркман вә әрәб нитги үмумиләшмиш шәкилдә гаршылашдырылыр. «Әрәб нитги тутулмушдур дилиндән!..» мисрасы јүксәк бир һејрәт ифадә едир. Бурада, бир тәрәфдән орта әсрләрдә әрәб дилинин Јахын Шәрг халглары арасында дин, елм вә сәнәт дили кими һәртәрәфли нүфузу, интишар даирәси јада дүшүр, һәмин дил бир еталон, өлчү һугугунда хатырладылыр. Дикәр тәрәфдән, бир көзәлин данышыг габилијјәти тимсалында онун мәнсуб олдуғу дилин әзәмәти вә гүдрәти тәсдиг олунур. Шаир демәк истәјир ки, сәнин дилин көзәллијинә, тә'сир күчүнә көрә әрәб дилиндән кери галмыр.

«Сәни кимдир дејән ким, түркмансан?» мисрасы бәдии суалдан ибарәт олса да, һәм «сән түркмансан» демәкдир, һәм дә о демәкдир ки, сәнин өз дилин вар. Анҹаг һәмин мисрада хәфиф бир үрәк ағрысы, вәтәндашлыг кәдәри вар. Ахы, Нәсими дөврүндә түркмана (азәрбајҹанлыја) хор бахыб, түркман дилини хар едәнләр, дәрин фикирләри вә инҹә һиссләри ифадә етмәјә бу дилин габил олмадығыны иддиа едиб, фарс вә әрәб дилләринә пәнаһ апаранлар аз дејилди! Беләләри тәбии ки, әрәбләр ичәрисиндә даһа чох иди. Она көрә дә шаир санки дејир: «Ким сәни хар етмәк, дилини гәдир-гијмәтдән салмаг мәгсәди илә түркман адландырырса, сәһв едир!»

Нәсиминин дилинә вә сәнәтинә өзү тәрәфиндән верилән әдаләтли гијмәт диггәти ҹәлб едир:

Ҹана, Нәсимини көр, көр Нәсимини, ҹана,
Үстүн гамудан сөзү, сөзү гамудан үстүн.

Шаһ Исмајыл Хәтаји (1486—1524). Азәрбајҹан мәдәнијјәти тарихиндә көркәмли рол ојнајан Хәтаји ҹәми 38 ил јашамышдыр. Лакин көрдүјү ишләрин онун шүурлу һәјат илләринә сығышдығыны тәсәввүр етмәк чәтин олур. 16 јашында икән мүбаризә мејданына атылмыш, тез бир заманда әтрафына једди минлик орду топлајараг отуз минлик шаһ гошунуна галиб

[1] Нәсими дөврүндә әрәб өлкәләриндә јашајан азәрбајҹанлылар «түркман» адланырды. Ирагдакы азәрбајҹанлылар инди дә өзләринә түркман дејирләр.

кәлмиш вә 18 јашында икән өзүнү шаһ е'лан етмишдир. Аз вахт ичәрисиндә бир сыра халглары бирләшдирән, лакин өз тәбиәтинә көрә милли олан Азәрбајҹан дөвләти јаратмыш вә онун һүдудларыны чох кенишләндирмишдир.

Хәтаји бир шаир кими дә халгына хидмәт едир, ана дилли ше'рин инкишафында хејли иш көрүр; Азәрбајҹан дилини рәсми дөвләт дили сәвијјәсинә галдырыр, елмин, мәдәнијјәтин инкишафына һәр ҹүр шәраит јарадыр.

Хәтаји өз әсәрләриндә јери кәлдикҹә сөзә дә өз мүнасибәтини билдирир, долајысы илә үмумән дил, еләҹә дә әдәби-бәдии дил һаггында поетик гејдләр едир.

Бөјүк сәләфләри кими, Хәтаји дә сөзү јүксәк гијмәтләндирир; сөзүн тә'сир күчүндән, әһәмијјәтиндән, инсан һәјатындакы ролундан, инсан мүнасибәтләринә тә'сириндән данышыр. Бу ҹәһәтдән онун «Бир сөз» ше'ри мараглыдыр. Бурада шаир сөз һаггында даныша-даныша, өз әхлаги, дидактик фикирләрини сөјләјир, сөзүн фөвгәл'адә гүдрәтини ше'р дили илә ифадә едир.

Нәзәрә аланда ки,

«Сөз вардыр кәсдирир башы,
Сөз вардыр кәсәр савашы»—

мисралары бир шаирин кәлиши көзәл кәламы дејил, әлиндә һакимијјәт олан бир сәнәткарын, шаир вә шаһ Хәтајинин ифадәсидир, бу фикрин һәјатилији һаггында да дүшүнмәк лазым кәлир.

Хәтајинин фикринҹә, сөз һәр шејә гадирдир; она көрә дә данышығын формасына, фикрин ифадә тәрзинә диггәт јетирмәк ваҹибдир; ағзына кәләни демәк ағылдан вә әдәбдән дејил; «Пиширә-пиширә сөјлә сөзүнү», јахуд:

Пишир дә сөјлә сөзүнү,
Арасында ҹији булунур.

Бу фикирләр педагокика тарихимиз үчүн даһа мараглы вә әһәмијјәтлидир. Бунлар бөјүк шаирин инсанлара әхлаг нормаларына, давраныш гајдаларына аид мәсләһәтләрдир. Лакин бу фикирләр дилләә әлагәдар дејилдијиндән, сөзә әсасландығындан биз ону шаирин дил, сөз һаггындакы фикирләри кими дә гәбул едә билирик. Бурада әһәмијјәтли ҹәһәт ондан ибарәтдир ки, инсанын һәјатда, ҹәмијјәтдә тутдуғу мөвге, һөрмәт онун данышығы илә, данышыг тәрзи илә, данышығы-

нын мә'насы вә јери илә әлагәләндирилир. Бу чәһәтдән ашағыдакы мисралар да мараглыдыр:

Көрдүјүнү көзүн илә
Сөјләмә сән сөзүн илә.
Гијбәтдән кәсәр көр дилин,
Һәр гула јексан дедиләр.

Шаир буну да нәзәрә алыр ки, сөз өз мә'насы илә көзәлдир, мә'насы илә гијмәтлидир. Сөз доғру олмалыдыр, «Һаг сөзә һијлә гатылмаз», «Ејинин сөзү дишлидир», «Ашиг одур ки, мә'ни әкәр ола сөзүнә», «Хәтајим дер:—рәһм етмәзәм јалана»,

Шаһ Хәтајидир өзүмдә,
Һеч хилаф јохдур сөзүмдә.

Сөз һәм дә о заман гијмәтли олур ки, ону анлајан, дүзкүн баша дүшән олсун, онун сәррафы олсун;

Мүштәри булурса, сөз гумашыны
Сат, нәзәр ејлә дә һәмән, ариф ол.
Нәфәси әһли-дилин көвһәри-чандур биләнә,
Нитгимиз гүдрәти-һәг, руһи рәвандур биләнә.

Әкс һалда сөз гијмәтдән дүшәр, агилләр ашиг сөзүнү гијмәтләндирә билмәз:

Ашигин агилә даим сөзү диванә кәлүр,
Ашигин даим онунчүн сөзү диванә кәлүр.

Хәтаји «Сазым» ше'риндә сөзү (кәламы) елмлә јанашы гојур, бир сырада гејд едир:

Бу күн әлә алмаз олдум мән сазым,
Әршә дирәк-дирәк чыхар авазым.
Дөрд шеј вардыр бир гарындаша лазым,
Бир елим, бир кәлам, бир нәфәс, бир сөз.

Хәтаји сөзү инчи илә мүгајисә едир, көзәлләр гулағына сөз инчисини лајиг билир:

Хәтаји сөзләрин сәм' етсин ол ај,
Ки хублар кушинә лө'лә кәрәкдир.

Дилин фикрин ифадә васитәси олмасы һаггындакы гәдим мүддәа Хәтаји ше'риндә дә өзүнә јер тапмышдыр. Шаир «Мә'наји сөјләјән дилдир»,—дејир.

Хәтаји дә сөздән доғрулуг тәләб едир, доғру сөзү даһа кәсәрли вә гијмәтли һесаб едир вә дејир ки, «Кәс сөз дејән ејләмәз үдули» (дүз сөз дејән сөзүндән дөнмәз). Бу чәһәтдән бир васитәчи кими, о, «Дәһнамә»дә мәктубу даһа чох гијмәтләндирир ки, мәктуба нә десән, ону сөјләр, өзкә кими јаланы сөјләмәз.

Дејилдији кими, Шаһ Исмајыл Хәтаји Азәрбајчан дилинин һүдудларыны кенишләндирир, ону рәсми дил кими танытдырыр, өзү дә бу дилдә јазыб јарадырды. Хәтаји јери кәлдикчә, бу мә'нада дил мәсәләләринә дә тохунур; әрәб вә фарс дилләринин рәсми үслуб кими гәбул олундуғуна ишарә едир. «Дәһнамә»дә шаир дөврүн мәктуб дилиндән бәһс едәркән јазыр:

Кәһ дили әчәм, кәһи әрәбдир,
Ба рәсми-үсул ба әдәбдир.

Ашиг адындан Сәбаја мүрачиәтлә дедији ашағыдакы сөзләр дә Хәтајинин әрәб вә фарс дилләринә мүнасибәтини, онун азәрбајчанлылар арасында чәтин баша дүшүлдүјүнү көстәрир:

Чох вар әкәрчи гијлү галын,
Һеч кимсәнә анламаз мәгалын,
Дилин сәнин, еј нәсими-хошхан,
Каһи әрәб олду, каһи имран.

Классик әдәбијјатда белә бир мүддәа тәкрар едилирди ки, бәдии әдәбијјатдан, еләчә дә ше'рдән һәјатда баш верән вә ја баш вермиш һадисәләрин там әксини көзләмәк олмаз. Әсасында һәјат һадисәләри дајанан әсәрләр дә бу һадисәләр һаггында ардычыл вә дүрүст мә'лумат верә билмир. Низами «Искәндәрнамә»дә«Нәзмдә һәгигәт арамаг олмаз»,—дејирсә, Фүзули буну бир гәдәр дә ачыг вә мүбалиғәли шәкилдә ифадә едир:

Кәр дерсә Фүзули ки, «көзәлләрдә вәфа вар»,
Алданма ки, шаир сөзү, әлбәттә, јаландыр.

Низамидә дә, Фүзулидә дә бу фикир үмумиләшдирилмиш шәкилдәдир: «Нәзмдә һәгигәт арамаг олмаз», «Шаир сөзү, әлбәттә, јаландыр».

Бунларла мүәјјән дәрәчәдә сәсләшән фикрә Хәтајидә дә раст кәлирик. «Дәһнамә»нин сонунда «Китабын хатимәси» адлы һиссәдә шаир өз әсәри һаггында дејир:

Санма бу сөзү бәјани-ваге,
Сөздүр гамусу бесәрзәбаны.

Бу фикир конкрет бир әсәр һаггында дејилдији үчүн вә үмумиләшдирилмәдији үчүн ону Низами вә Фүзулинин јухарыдакы фикирләри илә ејниләшдирмәк олмаз, лакин һәмин үмуми истигамәтлә бағлы олмадығыны да демәк олмаз. Хәтаји бир гәзәлини belә битирир:

Бу Хәтајинин сөзүнә мүнкир олма, заһида,
Бир пәринин һүсни-вәсфиндә кәламымдур мәним.

Бурада шаирин мәгсәди ајдындыр. Гәзәлдә шаир, көзәлин үзүнү өзү үчүн аллаһын еви, Кә'бә; јарыны өзү үчүн һәр шеј, һәтта чәннәт бағы һесаб едир. Бундан сонра шаир заһидә мүрачиәтлә јухарыдакы сөзләри демәклә өзүнә һагг газандырыр; динә хәләл кәтирән тәшбеһләри јумшалтмаг мәгсәдилә белә едир. Еһтимал ки, «Дәһнамә»нин сонундакы һәмин мисраларда да белә бир мәгсәд изләнмишдир.

Көрүнүр ки, Хәтаји бу чәһәтдән өз ше'ринин тә'сиринә диггәт јетирир, заһидләрин, накәсләрин мүгавимәтини дә һисс едирди; она көрә онлара бә'зән изаһат, бә'зән дә чаваб вермәли олурду:

Бу Хәтаји ше'ринә мүнкир нәдәнсән, заһида,
Атәши-ешгин нишаны улу күфтарындадыр.

Вә ја:

Бу Хәтаји ше'ринә ејб етмә, еј накәс һәсуд,
Чүмлә үшшаг әһлинә һәмдәм, онун диванадыр.

Көрүндүјү кими, һансы мәгсәдлә дејилмәсиндән асылы олмајараг, бу фикирләр һамысы дилә, сөзлә әлагәдардыр.

Мәһәммәд Фүзули (1498—1556). XVI әсрдә ана дилинә үмумијјәтлә, дилә нәзәри мүнасибәтин мәзмун вә сәвијјәсини әсас е'тибарилә Фүзулинин елми дүнјакөрүшү тәмсил едир.

Фүзулинин дилә һәср олунмуш елми әсәри јохдур. Лакин онун ше'рләриндәки ајры-ајры гејдләр, өз орижинал вә тәрчүмә әсәрләринә јаздығы мүгәддимәләрдәки бир сыра фикирләр елми-нәзәри сәчијјә дашыјыр; һәмин фикирләрин бә'зиси бу күн дә әһәмијјәтини сахламагдадыр.

Дөврүнүн габагчыл зијалысы, дәрин биликли филологу олан Фүзули ана дилиндә јазыб-јаратмаға һәдсиз дәрәчәдә шүурлу вә зәрури иш кими бахмышдыр. Ана дилиндә јазмаг шаир үчүн идеал, һәјат вә мүбаризә гајәси олмушдур.

Дилин мәншәји, онун тәшәккүл просесинин изаһында Фүзули өз дөврүнүн дини идеалист дүнјакөрүшү даирәсиндән чыхмыр. Шаир дөнә-дөнә јазыр: «Бу нә сирдир ким, олур һәр ләһзә јохдан вар сөз?.. Көстәрир һәрдәм нигаби-гејбдән рүхсар сөз»; «Кәлам көјдән ениб, сән сәмаја јүксәлдин»; «Афәрин не'мәт верән устада ким, шүкр етмәјә бизләрә сөз лүтфүнүн фејзин мүјәссәр ејләмиш»; «Сөзә хор бахмаг олмаз, һәр бир сөз әршдәндир, кәлиб һәдијјә бизә» вә с.

«Сөз»ә мүгәддәс бир дон кејдирмәк, ону дини истигамәтдә идеализә етмәк Фүзулинин икинчи бир мәгсәдини дә ифадә едир. Бу јолла о, диндарлығын гаты мистикасындан, схоластик тәләбләриндән јаха гуртармаг истәјир. Белә ки, «Ол рүтбәдә гәдри-нәзмдир дун, ким күфр охунур кәлами-мөвзун», Демәли, «кәлами-мөвзун» (вәзнли кәлам, ше'р) күфр охунмасын дејә, шаир әввәлчә «сөз»ә һагг газандырмалы олмуш, онун көјдән ендијини хатырлатмышдыр. Буна көрәдир ки, азәрбајчанча диванын мүгәддимәсиндә гурандакы «Шаирләрин далынча кедәнләр јол азанларды» ајәсини јада салыр вә дәрһал она: «иман кәтирәнләрдән башга» ифадәси илә чаваб верир. Дикәр тәрәфдән, шаирин мүасирләри ичәрисиндә сөзү гијмәтдән салан, шаирлијә дәјәрсиз фәалијјәт нөвү кими баханлар «күлә хар, лә'лә харә» дејәнләр чох иди. Белә бир шәраитдә «сөз»үн горунмасы, һәр бир вәчһлә тохунулмаз е'лан олунмасы тамамилә тәбиидир.

Чан сөздүр, әкәр билирсән инсан,
Сөздүр ки, дејирләр өзкәдир чан.

—дејән Фүзули јазыр: «Мән... аләм сәдәфиндә инсандан гијмәтли бир көвһәр көрмәдим вә инсан көвһәриндә исә сөздән шәрәфли чөвһәр тапмадым». Шаир бу фикри дөнә-дөнә гејд едир; бу мәтләб онун «дил консепсијасы»нын әсас мотивләриндәндир. Шаирин фикринчә, сөз, нитг габилијјәти инсана верилән мисилсиз не'мәтдир. Фүзули бу фикри инкишаф етдирәрәк «Әнисүл-гәлб» әсәриндә јазыр: «Инсаны онун дили илә фәргләндирирләр, һејван та данышмаса, она инсан демәзләр...». Бурада ајдын шәкилдә белә бир фикир ифадә олунмушдур ки, дил инсаны бүтүн чанлылардан фәргләндирән мүһүм ичтимаи амилдир. Һәм дә бурада шаир дилә, данышыг просесинә механики һадисә кими бахмыр; әксинә: «Ејләсән тутијә тә'лим әдаји-кәлимат, Нитги инсан олур, амма өзү инсан олмаз». Бу о демәкдир ки, шаир инсан нитгинә шүурлу, мәгсәдәујғун бир фәалијјәт кими бахыр. Һәмин мисралара истинад едән проф. Фуад Гасымзадә доғру гејд едир ки, Фү-

зули заһири форма илә мәзмун дәјишмәсини вәһдәтдә баша дүшүр, биринчини икинчидән асылы һесаб едир.

Мараглыдыр ки, Фүзули инсан нитгинин маһијјәтини, сәвијјәсини изаһ етмәк мәсәләсиндә гәдим дөврүн көркәмли мүтәфәккирләри илә бир мөвгедә дурур.

Фүзулинин әсәрләриндә мүхтәлиф ифадә вә чүмләләр васитәсилә реаллашан бир ана дили анлајышы вардыр. Һәм дә бу анлајыш ајдын бир тәәссүбкешликлә тәчәссүм едир. Доғрудур, шаир «азәрбајҹанча», јахуд «Азәрбајҹан дили» терминләрини ишләтмәмишдир; лакин о, «түрк», «түрки»' «түркизәбан» кими терминләри каһ үмуми (бүтүн түрк дилләри мә'насында); каһ да хүсуси шәкилдә (өз ана дили мә'насында) тез-тез әрәб вә фарс дилләринә гаршы гојур. «Һәдигәтүс-сүәда»нын мүгәддәмәсиндә аллаһа мүрачиәтлә јазыр:

...Гылдын әрәби әфсәһи-әһли-аләм,
Етдин фүсәһаји-әчәми Исадәм,
Бән түркзәбандан илтифат ејләмә кәм.

«Түркдилли» шаир бу сөзләрдә аллаһдан көмәк истәмәклә, әслиндә, өз доғма дилини ән дәрин фикирләри, тә'сирли һисс вә дујғулары ифадә етмәјә гадир бир дил кими көрмәк арзусуну билдирир.

«Әнисүл-гәлб»ин бир јериндә тәәссүф һисси илә дејилир: билирәм ки, һеч кәс өз дилинин гәдрини билмир.

Шаирин бу гәбилдән олан фикирләрини тәсадүфи сајмаг доғру олмаз. Һәтта «мәншә вә мөвлиди»нин Ираги-әрәб олдуғуну, өмрү боју башга мәмләкәтләрә сәјаһәт етмәдијини сөјләсә дә, биз онун әсәрләриндә, долајысы илә олса белә, хүсуси нотла сечилән дәрин бир вәтән һәсрәти көрүрүк. Бу «вәтән» анчаг «Ираги-әрәб» дејил, бүтүн түрк халгларынын јашадығы јерләрин топлусу да дејил, Азәрбајҹан торпагларыдыр.

Гәзәлләринин бириндә шаир сагијә мүрачиәт едәрәк: «Әсири-мөһнәтиз, бир сәндән өзкә ашинамыз јох...»,—дејир; сәһәр күләјинә исә: «Бизим јердән кәлирсән, бир хәбәр вер ашиналардан»,—демәклә јенә дә гүрбәтдә олдуғуну билдирмәк истәјир. Ејни һисси ашағыдакы мисраларда да көрүрүк:

Фүзули, јохса бир зиндан көрүндү көнлүнә Бағдад
Ки, ишрәтханеји-Тәбриз шөвгилә фәған етдин?

Фарсча јаздығы рүбаиләрин бириндә шаир фәләкдән шикајәтләнәрәк јазыр ки, фәләк бизи бәла охуна һәдәф етди, дәрдә вә мөһнәтә мүбтәла етди; фәрјад ки, фәләк зүлм едиб, бизи өз дијарымыздан вә достларымыздан ајырды.

Бу рүбаидә фәләјә үз тутуб, биринчи шәхсин ҹәминин адындан данышылмасы диггәти ҹәлб етмәјә билмәз; шаир санки бизә өз вәтәниндән, вәтәндашларындан ајры дүшмүш бир елин фәрјадыны чатдырмаг истәјир.

Јухарыда дејиләнләри шаирин өз ана дилинә мүнасибәтиндән тәҹрид етмәк олмаз. Чүнки о, дил дедикдә вәтәнини, вәтән дедикдә дилини дүшүнән сәнәткарлардандыр. Буну онун доғма ана дилиндә јаратдығы даһијанә әсәрләр, һәмин әсәрләрин руһуну тәшкил едән милли-психоложи кејфијјәтләр сүбут едир. «Онун лисаны, гәлби бүтүн бир шејдир» (А. Шаиг). Ана дилинә шүурлу вә сәрвахт мүнасибәти елми сәҹијјәси Фүзулинин өз диванларына јаздығы мүгәддимәләрдә даһа габарыг көрүнүр. Һәлә вахты илә А. Сур (1882—1912) бу мүгәддимәләрдә (дибачәләрдә) шаир Фүзулини јох, алим Фүзулини көрмүш, онлардакы елми фикирләрә диггәти ҹәлб етмишди.

Хүсусилә, азәрбајҹанча вә фарсча диванларынын мүгәддимәләриндә шаир һәссаслығы дилчи тәмкини илә вәһдәт тапмышдыр. Ајры-ајры гејдләри, төвсијәләри көстәрир ки, шаир әдәби-тарихи просеси дүзкүн дәрк етмишдир; о өз ше'рләрини охучуларына, кәләҹәк нәсилләрә даһиләрә мәхсус тәвазөкарлыг вә нараһатлыгла тәгдим едир.

Азәрбајҹан дилиндәки диванынын мүгәддимәсинә әсасән ашағыдакы фикирләри сөјләмәк олар:

а) Ше'р диваны тәртиб едиләнә гәдәр Фүзулини кениш охучу күтләси әһатә едибмиш; мә'лумдур ки, о, һәр үч дилдә јазмыш, һәм дә көзәл јазмышдыр.

б) Шаир, дөврүнүн бүтүн ше'р формаларында вә нөвләриндә јазмыш, охучулар онун «јарадычылыг инҹиләриндән, мәктубларындан, мүәммаларындан зөвг алмыш, бә'зи мәснәвиләриндән, гәсидәләриндән фајдаланмышлар». Бу заман артыг фарсча гәзәлләринин бә'зиси гәлбләрдә јува салмыш, «әрәбҹә рәҹәзләринин зөвгүнә јетмишләр».

в) Белә олдугда, нечә ағла сығa биләр ки, шаирин һәмвәтәнләри онун поезијасындан фајдаланмасын? Шаир өзү она диван бағламағы төвсијә едән көзәлин дилиндән инҹә бир ејһамла «түркзадә мәһбублар» вә «таифеји-әтрак саһибмәзаглары» (јахуд: саһибфәрағлары,—јә'ни ајрылыға дүчар оланлар) ифадәләрини ишләдир. Биз һәмин ифадәләри шаирлә «ели бир, дили бир оланлар» мә'насында баша дүшүрүк. Белә ки, һәмин ифадәләрин ардынча ајдын семантик боја илә

сечилән «тәрһи-бинаји-тәбиәт» вә «бүнјеји-исте'дади-кәмал» тәркибләри кәлир. Бу тәркибләр тәсадүфи дејил, өз халгынын мәдәнијјәт тарихинә, мә'нәви сәрвәтләринә, вәрдишләринә ишарәдир. Фүзули белә бир һәгигәти, тарихи зәрурәти јахшы баша дүшмүшдүр: онунла еjни дилдә данышанлар үчүн диван бағламаг бөјүк сәнәткар, мәдәнијјәт хадими олмаг е'тибары илә онун борчудур, вәзифәсидир. Әкс тәгдирдә, онун јарадычы тәбиәти бинадан нөгсанлы көрүнәр; милли мәнсубијјәтинә биканәлик вә лагејдлик нәтичәсиндә онун камил исте'дады өз бүнөврәсини итирәр.

Бу фикирләр ганунн вә тәбиидир. Ахы, Фүзули фарс диванынын мүгәддимәсиндә гәти шәкилдә јазыр ки «түркчә ше'р мәним әслимин сәлигәсинә ујғундур». Әслимин сәлигәси» дејән шаир Азәрбајчан дилиндә көзәл сәнәт нүмунәләри јаратмыш Нәсими, Хәтаји вә Һәбиби кими сәнәткарларын сәлигәсини, онларын гәләми илә чилаланмыш әдәби-бәдии дилин наилијјәтләрини, бу наилијјәтләрин ән'әнәјә чеврилмиш ән јахшы хүсусијјәтләрини, нәһајәт, бүтөвлүкдә өз халгынын мүдриклијини, зәнкин фолклоруну нәзәрдә тутурду—десәк, сәһв етмәрик.

Шаирин ана дилиндә јаздығы әсәрләрдәки милли-формал хүсусијјәтләр дә нәзәрә алынмалыдыр. Мәсәлән, мә'лумдур ки, фарс дилиндә јаранмыш Азәрбајчан әдәбијјатында мәснәви нүмунәләри Гәтран Тәбризи вә Хагани јарадычылығындан башлајараг, Низаминин даһијанә поемалары илә јүксәк зирвәјә галхыр. Бу дөврдә мәшһур вә мәгбул мөвзулар охшар сүжет вә композисија мәһвәриндә дөнә-дөнә ишләнир, «Лејли вә Мәчнун»лар, «Дәһнамә»ләр јараныр. Дејәк ки, Хәтајидән әввәл Азәрбајчан шаирләри Һүмам Тәбризи вә Марағаји Әвһәди дә «Дәһнамә» јазмышлар. Лакин Хәтаји поемасы өз фарс адашларындан бир сыра мәзијјәтләрлә фәргләнир. Азәрбајчанча јазылмыш Хәтаји «Дәһнамә»синдә көзә дәјән фәргләрдән бири дә форма орижиналлығыдыр: чәрәјан едән һадисәләр, бир гајда олараг, лирик гәзәлләрлә мүшајиәт олунур, тамамланыр. Мәһз бу чәһәти, бу сәлигәни сонрадан Фүзули «Лејли вә Мәчнун»унда да көрүрүк. Мәһз бу чәһәтдән Фүзули илә Низаминин «Лејли вә Мәчнун»лары да фәргләнир.

Јахуд, XVI әсрин сонларында јазылмыш «Бәхтијарнамә»ни көтүрәк. Фәдаинин «Бәхтијарнамә»си өзүнүн мә'лум әрәб вә фарс вариантларындан фәргли олараг, 9, 11 вә 12 һекајәт үзәриндә дејил, Хәтаји «Дәһнамә»синә ујғун олараг, мәһз 10 һекајәт үзәриндә гурулмушдур...

Ана дилиндә јаздығы әсәрләрин дијар-дијар кәзәчәјинә вә әдәби мирас олачағына әмин олан Фүзулидә һәгиги алимсәнәткар дујғусу, дәрин дүшүнчәли тәдгигатчы гәнаәти вардыр; о өзү илә мүхтәлиф дүнјакөрүшлү охучулар арасында бир «објективлик көрпүсү» јаратмаг истәјир; әсәрләринә вериләчәк гијмәт јанлыш истигамәт алмасын дејә, азәрбајчанча диванынын мүгәддимәсиндә шаир ше'рә, сәнәтә һөрмәт бәсләјән бүтүн охучулардан, хүсусилә, түрк (Түркијә түркләри), өзбәк вә б. халгларын охучуларындан бағышланмасыны хаһиш едир. Мараглыдыр ки, «Һәдиси-әрбәин»ин тәрчүмәсинә јаздығы мүгәддимәдә: «Үмум фејз үчүн тәрчүмеји-түрки олунур»,—дејән Фүзули бурада түрк охучуларыны хүсуси шәкилдә гејд едир (јә'ни о түрк охучулары ки, онлар азәрбајчанлы дејил вә өз дилләринин Фүзули дилиндән нә дәрәчәдә фәргләндијини билирләр). Һәм дә белә бир әһәмијјәтли чәһәт диггәти чәлб едир ки, шаир дикәр түрк халгларынын ади охучуларындан јох, «балиғ» вә «фәсиһ» охучуларындан, башга сөзлә, ајдын данышан, фикрини дәгиг вә инчә ифадә едән, өз дилинин колоритини баша дүшән охучуларындан үзр истәјир. Чүнки белә охучулар даһа асанлыгла мүәјјән едәчәкләр ки, Фүзулинин ше'р дилиндә онларын дилиндән нә вар вә нә јохдур; шаир үзр истәдији јердәчә гејд едир ки, мәним дилимдә башга түрк дилләринин бә'зи сөз вә ибарәләри јохдур.

Ајрыча нәзәрә чарпдырмаға дәјәр ки, һәмин фикрин ардынча өз ше'ринин башга түрк дилләриндәкиләтифә вә зәрбимәсәлләрлә ујушмајачағындан бәһс ачыр. Бунунла да долајысы илә ше'рин, сәнәтин, әдәби-бәдии дилин әсасында халг әдәбијјатыны, халгын тәфәккүр вә дилинин бүллур елементләрини вачиб бир ме'јар сајыр.

Азәрбајчан әдәбијјаты тарихиндә М. Ф. Ахундова гәдәрки сәнәткарлар ичәрисиндә «әдәби дил» тәсәввүрү ән кениш олан јазычы Фүзулидир. «Елмсиз ше'р әсасы јох дивар олур...»; «Мүдам пуч сөзә етмиш тәбиәтим нифрәт, Јаратмышам сөзүмүн һәр бириндә бир мә'на»,—дејән Фүзули көстәрир ки, бир мүддәт өмрүм ријазијјаты, фәлсәфәни өјрәнмәклә кечди; һәјатым дәгиг вә һуманитар елмләри («елми-әгли» вә «елминәгли») кәсб етмәјә, мәнимсәмәјә сәрф олунду.

Буна көрәдир ки, «Мәтләүл-е'тигад» кими фәлсәфи әсәр јазан шаирдә филолокијаја даир нәзәри һазырлыг да күчлүдүр. Онун бәдии әсәрләриндә мүасир дилчиликдә ишләдилән сөзләрә, терминләрә тез-тез раст кәлирик. Мәс.: сәс, һәрф, ләфз, сөз («сөз» вә «дил» мә'насында), кәлмә, кәлам («чүмлә» мә'насында) имла, ибарә, тәркиб, мә'на, фе'л, мәсдәр, фаил, сәрф, ифадә, үслуб, һәгиги, мәчази, дил, ләһчә, көфтар («данышыг» мә'насында), нитг, јазмаг, охумаг вә н. а.

Һәһајәт, Фүзули әдәби дилин програм мөвзусуна аид олан фикирләр дә ирәли сүрмүшдүр. Мәсәлән, азәрбајҹанча гәсидәләринин бириндә јазыр ки, «Кәлди бир гасиду кәтирди мана—Бир әҹәб намеји-фәрәһтә'сир, Мәһз һүсни-ибарәтү имла»; јахуд: Сәс вә һәрфлә гане олма, мә'насыны кәсб етмәјә чалыш.

Бу мисралар көстәрир ки, Фүзулинин тәсәввүрүндә сәс, һәрф, имла дифференсиал анлајышлардыр. Шаир она кәтирилән мәктубун ифадә көзәллији илә јанашы, көзәл имласындан да фәрәһләнир; сәс вә һәрф архасында конкрет мә'на ахтарыр.

Фүзули әдәби жанрлары, поетик формалары фәргләндирир вә онларын дилдәки тәзаһүрүнү көрүр:

Көнүл, кәрчи әш'арә чох рәсм вар,
Гәзәл рәсмин ет ҹүмләдән ихтијар...

—дејән шаирә көрә, поезијанын чох гајдалары, формалары вар: лакин «гәзәл јолу» бунларын һамысындан шәрәфлидир. Шаир мәһз гәзәли «һүнәр бустанынын күлү», «хирәдмәндләр сән'әти» адландырыр. Гәсидәләринин мүгәддимәсиндә исә «мәснәви үслубу» вә «мүәмма фәнни» ифадәләрини ишләдир: «Каһ мәснәви үслубунун бағчасындан күл-чичәк дәрдим... каһ мүәмма фәнниндә ад чыхардым».

Сонунҹу сөзләрдә поетик исте'дад гәдәр дә елми дүнјакөрүшү тәләб едән мүәмманын «фәнн» адландырылмасы, әлбәттә, тәсадүфи дејил. «Мүәмма»—гәзәлдән вә мәснәвидән онунла фәргләнирди ки, нә «сәнәтдир, нә дә «үслуб»; о, даһа чох елмдир. Шаир гәсидә һаггында јазыр ки, «гәсидә мүбһәм ифадәләр мејданы вә мәтин мә'налар мәканыдыр».

Фүзули әдәби дилин бәдии голунда типиклик хүсусијјәтләринин, психоложи әһвали-руһијјәнин тәбии олдуғуну ашағыдакы шәкилдә нәзәрә чарпдырыр: «...Шаир мә'шугун сифәтләриндән данышанда... севкилинин кәмалыны көстәрәркән садигдир вә өз һалыны бәјан етмәк үчүн... ифрата варанда сөзү онун һалына ујғундур». Тәсадүфи дејил ки, өлмәз сәнәт абидәси олан «Лејли вә Мәҹнун» поемасында севимли гәһрәманларынын өлүмүндән сонра шаир кәдәрләнир, дәрин руһи сарсынты кечирәрәк: «Саги, мүтәғәјјир олду һалым, Сөјләшмәјә галмады маҹалым!»,—дејир. Әсәрин сон сәһифәсиндә исә, шаир сәнәт аләминдәки рәгибләринә мураҹиәт едәркән әһвалынын пәришан олдуғуну, «сөзүнүн әһвалына мүнасиб» олдуғуну сөјләјир. «Һәдигәтүс-сүәда»нын ахырында дејилир ки, «Гылур ҹәмијјәти-дил ләфзи дилкәш...» Јәни «сөзү үрәкчәкән едән үрәкдир»—шаирин үрәји кәдәрлидирсә, сөзләри дә кәдәр долуҹагдыр.

Чох мараглы вә диггәтәлајиг ҹәһәтләрдән бири дә одур ки, фарсҹадан сәрбәст тәрҹүмә едилмиш «Һәдигәтүс-сүәда»нын сонунда Фүзули ејнилә азәрбајҹанча диванынын вә «Лејли вә Мәҹнун» поемасынын мүгәддимәсиндәки кими јенә дә ајдын фикирләшиб, сәлис данышанлардан хаһиш едир ки, ону бағышласынлар, нөгсанларыны тәсһиһ етсинләр. Көрүнүр, шаир фикир ајдынлығыны, фикрин данышыг вә јазы просесиндә дәгиг ифадә олунмасыны әдәби-бәдии дил үчүн әсас шәртләрдән сајмышдыр. Үмумән дил үчүн, хүсусән әдәби дил үчүн һәмишәјашыл олан бу мүддәаны тәхминән дөрд әср сонра Фүзулидән бөјүк мәһәббәтлә јазан Ф. Б. Көчәрли дә исрарла гејд етмишдир.

Ирәлидә дејилдији кими, Фүзули сәс вә һәрфдән тез-тез бәһс едир, графика вә имла мәсәләсинә хүсуси әһәмијјәт верир. Онун еһтијат етдији «үч таифеји-бәдниһад» ичәрисиндә биринчи нөвбәдә ҹаһиллик мүҹәссимәси олан габилијјәтсиз катиб хатырладылыр. Елә бир катиб ки: «дүз јазмајан гәләми маариф бинасыны учуран күлүнкдүр». Һәмин катибә һәср едилмиш мәшһур гит'әдә дејилир:

Гәләм олсун әли ол катиби-бәдтәһририн,
Ки фәсади-рәгәми сөзүмүзү шур ејләр.
Каһ бир һәрф сүгутилә гылыр надири нар,
Каһ бир нөгтә гүсурилә көзү кур ејләр.

Ајдындыр ки, әрәб әлифбасы илә јазылмыш сөздә һәрфин дүшмәси, нөгтәләрин јердәјишмәси, јахуд азалыб-чохалмасы бөјүк мә'на долашыглығына сәбәб олур: лексик-грамматик фәргләр мејдана чыхыр. Бурада гит'әнин образлы сәчијјәсини, сөзләрин поетик мә'насыны сәрф-нәзәр едиб, онлара анҹаг дилчилик планында јанашсаг, шаирин әрәб һәрфләринә халис грамматоложи мүнасибәтлә јанашдығыны көрәрик.

«Көз» анҹаг она көрә «кор» олмур ки, бир нөгтә сәһвинә јол верилир, һәм дә она көрә ки, ики сөз ики мүхтәлиф һәрфлә башламалы икән ејни бир һәрфлә (каф) јазылыр. Чүнки әрәб әлифбасында **к** һәрфи јохдур. Сәс вә һәрфә грамматоложи мүнасибәт дә мәһз бурада өзүнү көстәрир.

Фүзулинин әрәбҹә јаздығы гит'әдә дејилир: «Баҹарыгсыз ше'р дејәнин пәлтәк дили лал олсун ки,... онун тәсрифи зәммәли сөзләри кәсрәли етмишдир». Бундан нараһат олан шаир, шүбһәсиз ки, додаг вә дамаг (мәс: ү вә и) арасындакы фонематик фәргә ишарә етмишдир.

Фүзулинин шикајәтләндији «таифеји-бәдниһад»ын бири дә аз савадлы адамдыр ки, «...тәб'и-намөвзунилә мәҹалисү мә-

һафилдә истид'аји-исте'дад гылыб ше'р охудугча, нәзмдән нәсри сечилмир вә әдаји-сүстү илә шаһиди-мә'ни чәмалындан нигаб ачылмыр». Шаир нәзми нәсрә чевирән белә адамлары тәнгид едәркән онларын «сүст әдасы»ны ајрыча гејд едир. Чүнки сүст әда илә охунан ше'рин мә'насы охучуја чатмыр. «Әдалы охунмуш исә ајры-ајры сәсләрин дүзкүн тәләффүзүндән башлајыр. Демәли, «сүст әда», һәр шејдән әввәл, орфоепија нормаларына риајәт етмәмәкдән ирәли кәлир. Шаир јазыр: «О дил кәсилсин ки... онун пис ләһчәсинин ингилабындан... ибарәләрин көзәллији мәһв олур».

Сөз илә онун ифадә етдији мә'на арасындакы әлагә мәсәләси Фүзулини чох дүшүндүрүрдү. Онун әсәрләриндә сөз нитг зәнчиринин бир көзчүјү, јахуд дил ваһиди кими, әдәби-бәдии васитә вә психоложи-лингвистик һадисә кими тез-тез шәрһ олунур. Фүзули сөзүн әдәби-естетик тәбиәтини һәртәрәфли ачмаға чалышыр, поетик јарадычылыг просесиндә енержиси түкәнмәјән мисилсиз гүввә олдуғуну дөнә-дөнә гејд едир. Бу гәбилдән олан фикирләри илә шаир сөз һаггындакы мүасир дилчилик тә'лиминин бә'зи муддәаларына јахын олуб, әдәби-бәдии дил барәдәки тәсәввүрләрини даһа габарыг вә бүтөв шәкилдә бүрузә верир.

Фүзулинин фикринчә, «Сөз мә'надан асылыдыр, мә'на сөздән һәр заман, бир-бириндән асылыдыр нечә ки, чисм илә чан».

Демәли, сөз вә онун дашыдығы мә'на диалектик вәһдәтдәдир; чансыз бәдән өлү олдуғу кими, мә'насыз сөз дә өлүдүр. «Сөзүн мә'надан асылы олмасы» кениш мигјасда дилин «фикир керчәклији» олмасыдыр.

Фүзулинин тәдгигатчылары (Һ. Араслы, М. Гулузадә, Мир Чәлал, Һ. Мирзәзадә, Фуад Гасымзадә вә б.) доғру көстәрирләр ки, шаир мә'наны әсас вә апарычы һесаб едир; онун фикринчә, мә'на мәзмун вә маһијјәт, мәгсәд вә мәтләбдир.

«Сәслә, һәрфлә гане олма, мә'нада фејз ахтар», «Сөзүн мә'насы әсасдыр, бәзәји јох» кими фикирләри илә шаир охучуну дилдән сәмәрәсиз истифадә едән исте'дадсыз шаирләрә гаршы сәфәрбәр едир. Елә шаирләрә ки, әрәб һәрфләриндән рәмзи ишарәләр вә сајлар, поетик образлар кими истифадә етмәклә ифрата варыр, формал чәһәтләрә алудәчилик онлары схематизмә кәтириб чыхарыр. Ејни заманда, ибарәпәрдазлыг едән, «бәзәк-дүзәк» наминә тәнтәнәли вә силсилә тәшбеһләрә кениш јер вериб, әсил мә'наны унуданлар, беләликлә дә, мәзмунсуз риторикаја мејдан ачанлар да вардыр. Шаир беләләринә е'тираз едир. Шүбһәсиз ки, бүтөвлүкдә бәдии әдәбијјатын, хүсуси шәкилдә, әдәби-бәдии дилин инкишафы үчүн бу мәсәлә чидди әһәмијјәтә маликдир.

Шәкли чәһәтдән дә бүллур сәнәт нүмунәләри јарадан, јарадычылығы ән дәрин вә зәриф дујғулар гамусу кими әсрләр боју тәгдир едилән Фүзули поезијанын «һикмәт өлчүсү»нү, инди дәбдә олан терминлә десәк, «интеллектуаллығ»ы гәтијјән унутмур. Гәсидәләринин мүгәддимәсиндә охујуруг: «Пәрәстиш о назимә јарашыр ки, дөврләр вә заманлар силсиләсинин нәзми мәтлә'дән мәгтәјә гәдәр онун һикмәт мизанында јохланылмышдыр». Бу, сәнәт вә сәнәт дили гаршысында гојулан мө'тәбәр сынагдыр, әдаләтли ме'јардыр.

Фүзули сөзү онун мә'насы илә бирликдә сеһрли, түкәнмәз гүввә һесаб едир. Онун фикринчә, һәр шејин маһијјәтини вә һәр кәсин сифәтләрини, әламәтләрини анчаг сөзлә ајдынлашдырмаг мүмкүндүр:

Сөздүр күһәри-хәзанеји-дил,
Изһари-сифати-затә габил.

Лакин «сөз» мүмкүн гәдәр дүзлүјә садиг галмалыдыр. Чүнки сөзүн көзәллијини артыран онун дүзлүјүдүр.

Бөјүк сәләфи Низами кими, Фүзули дә «Дүзлүклә артмышдыр сөзүн гијмәти»,—дејир.«...Дүз сөзү мәдһлә дә, мәзәмм әтлә дә демәк олар. Чүнки сөз инсанлығын һәгигәтиндәдир»,—фикрини ирәли сүрән Фүзули әдәби тәчрүбәдә, әмәли фәалијјәтдә өз дедијинә садиг галмаға чалышыр. Әлбәттә, дөврүн сијаси-ичтимаи, дини сифаришләринә дә гулаг асмалы олан, һәм дә дин пәрдәсинә бүрүнмүш мөвзу вә шәкилләрдә јазмалы олан шаир үчүн сөзү һәмишә дүз демәк чәтин иди. Дикәр тәрәфдән, Фүзулинин көзәл тәшбеһләр, орижинал бәдии мүбалиғәләр јарадычысы олдуғуну, сөзү мүстәгим, һәрфи мә'нада ишләтмәклә кифајәтләнмәјән шаирләрдән олдуғуну дүшүндүкдә истәр-истәмәз суал мејдана чыхыр: бурада сөһбәт һансы дүзлүкдән кедир, сөзүн дүзлүјү нә демәкдир?

Фүзулинин дил вә јарадычылыг үслубу илә әтрафлы танышлыгдан сонра ајдын олур ки, о, «дүзлүк» дедикдә «сөзүн әһвала мүнасиб»лијини нәзәрдә тутур. Сөз нә заман «әһвала мүнасиб»олар? О заман ки, дилин тәбиилији мүһафизә едилсин, әшја вә һадисәләрин дахили вә харичи портретләри дүзкүн рәсм едилсин; демәли, һәјат һәгигәти тәһриф едилмәсин. Бу исә бөјүк сәнәткар вә вәтәндаш «мән»инин орта әсрләр шәраитиндә дини-феодал мүнасибәтләри илә гаршы-гаршыја дурмасыны тәләб едир.

Мараглыдыр ки, «дүз сөзү мәдһлә дә, мәзәмм әтлә дә» нечә

демәк олар? Кими исә мәзәммәт етмәк, һәчвлә мәнфи сифәтләрини үзүнә демәк асандыр. Бәс тә'рифлә һәмин сифәтләри ашкар етмәк, тәсвир вә ифадә етмәк нә дәрәчәдә мүмкүндүр? Бу чәһәтдән Фүзулинин диггәти чәкән бә'зи гәсидәләри вардыр (Мәс: Әјас паша, Мәһәммәд паша, Рүстәм паша, Чәфәр бәј вә б. һаггындакы гәсидәләр). Фүзули санки мәсәләни белә гојур: шаирсәнсә, поетик чәһәтдән намүнасиб олан мәчбури мөвзуда ја јазма, ја да јазаркән сәнәтин мүгәддәс күзкүсүнү сындырма, «сөзүн дүзү»нү демәк үчүн јоллар ахтар, бәдии үсуллар тап.

Сөз вә онун мәзмун даирәси, лексик ваһид олмаг е'тибары илә онун мә'на потенсиалы һаггында дүшүнәркән Фүзулинин тәсәввүрү ики гүтбдә мәркәзләшир:

а) Һәр һансы сөз мөвчуд олдуғу «мәнбә дил»дә објектив вә тәбии олараг бир нечә мә'налыдыр. Сөзү тәкрар демәк вә јазмагла онун мә'насы зәифләмир вә түкәнмир; о һәр дәфә јени бир мә'на чаларында сәсләнир:

«Афәрин не'мәт верән устада ким...
Сөзләрин тәкрары илә бизләрә јетмәз мәлал—
Һәр бирин бир башга не'мәтлә мүкәррәр ејләмиш...

б) Дилин лүғәт еһтијатындан кәлән һәр һансы сөз бөјүк сөз усталарынын тәфәккүр вә тәхәјјүл газанында гајнајыббишдикдә јениләшир, јени шәкил вә мәзмун дону кејир. Сөзүн һәјатында кејфијјәт вә кәмијјәт артымы баш верир. Бу, артыг сөз дејил, сөз даирәсидир. Сөзүн форма мигјасы, мә'на тутуму кенишләнир: сөздән тәзә сөзләр, ибарәләр, ифадәләр, јени ифадә тәрзи јараныр,—нә заман? Парлаг бир исте'дад даһи зәкасы илә вәһдәт тапыб, ишыглы бир сәнәткар гәләминдән сүзүләндә. Бунун үчүн кәрәк өз дилини тәмиз су кими ичә биләсән. Анчаг о заман белә бир гәнаәтдә ола биләрсән ки; «әкәр сөз әһлинин чохалмасы илә јени сөз демәк мүмкүн олмасајды, сөз көзәли бир нәфәрдән башга һеч кимә чамал көстәрмәзди».

XVI әсрин I јарысында Фүзулинин сөзә белә дәрин, никбин инам бәсләмәси, әдәби-бәдии дилин фәалијјәт просесиндә онун ролуну, даим мүтәһәррик характерини сәнәткар-алим дүшүнчәси илә дүзкүн гијмәтләндирә билмәси мүтәрәгги вә ганунаујғун һадисәдир. Белә бир е'тигад вә дәгиг «гијмәт өлчү»сү олмасајды, Азәрбајчан ше'р дили онун чијинләриндә әлчатмаз зирвәјә галхмазды.

Әдәби дилдә сөзүн сечмә вә әвәзетмә просесиндән кечмәси, нормативлик принсипинә табе олмасы мәсәләси илә әлагәдар олараг, Фүзулинин фарс диванына јаздығы мүгәддимәдән бир парчаны хатырлатмағы лазым билирик. Һәмин парча Фүзулишүнаслар тәрәфиндән һаглы олараг мүхтәлиф мүнасибәтлә тез-тез нәзәрә чарпдырылыр:

«Гәзәл үслубунда мүбһәм мәзмунлар, анлашылмаз ләфзләр һеч кәсә бир һәјәчан вермәз. Гәзәлин өзүнәмәхсус бир дили вә мүәјјән кәлмә аләми вардыр. Тәсадүфән, мәндән әввәл кәлән шаирләрин һамысы јүксәк анлајышлы, дәрин дүшүнчәли инсанлар имиш. Гәзәл үслубуна јарајан һәр көзәл ибарәни, инчә мәзмуну елә ишләтмишләр ки, ортада бир шеј галмамышдыр.

Инсан онларын бүтүн јаздыгларыны билмәлидир ки, чалышыб вүчуда кәтирдији әсәрләрдә өзүндән әввәл сөјләнән мә'налар олмасын. Елә вахтлар олмушдур ки, кечә сәһәрә гәдәр ојаглыг зәһәрини дадмыш вә бағрымын ганы илә бир мәзмуну тапыб јазмышам. Сәһәр оланда башга шаирләрлә ујғун кәлдијини көрүб, јаздығымы позмушам, она саһиб чыхмамышам... Елә вахтлар да олмушдур ки, күндүз ахшама гәдәр дүшүнчә дәрјасына далыб, сөз алмазы илә мә'на көвһәрини дешмишәм (буну көрәнләр:) Бу мәзмун анлашылмыр, бу ләфз халг арасында ишләнилмир вә хошакәлмәздир.—дејәр-демәз, о мәзмун көзүмдән дүшмүш, һәтта онун үзүнү көчүрмәмишәм.

Гәрибә бир һалдыр, сөјләнмиш бир сөзү сөјләнилдијинә көрә, сөјләнмәмиш бир сөзү исә әввәлчә сөјләнилмәдијинә көрә ишләтмәк олмур».

Бу парчада тәзә фикир вә әлван образлар уғрунда әсил сәнәткар ахтарышлары, шәрәфли вә «дәһшәтли јазычы әмәји» әкс олунмагла јанашы сырф әдәби-бәдии дил проблеминин конкрет чәһәтләрини изаһ едән фикирләр вардыр:

1. Фүзули ајдын дәрк едир ки, «гәзәлин өзүнә мәхсус бир дили вардыр; «гәзәл үслубунда мүбһәм мәзмунлар, анлашылмаз сөзләр» олмамалыдыр. Бу, о демәкдир ки, «һәр бир дил үслубу өз системи дахилиндә конкрет мәгсәдләрә хидмәт едән әламәтләри бирләшдирир» (Р. А. Будагов). Башга сөзлә, һәр бир дил үслубунун өз тәбиәтиндән доған, ону башга үслублардан фәргләндирән спесифик сөзләр, бә'зән дә терминләр системи вардыр. Бәдии дилдә бу «спесифик»лик даһа чох тәсвир вә образлы ифадә васитәләринә аид олуб, әдәби нөвләрин, жанр вә шәкилләрин тәләбләри, дахили принсипләри нәтичәсиндә мејдана чыхыр.

2. Бәдии әсәрин мадди әсасыны дил тәшкил едир. Лакин бәдии әсәр өз мә'нәви кејфијјәтләринә көрә дә јарандығы дилә борчлудур.

Бәдии әсәрин орижиналлығы, тазә-тәр олмасы, дәрин бәшәри мәзмунла јүкләнмәси биринчи нөвбәдә дилинин тәравәти илә, дил кејфијјәтләри илә бәлли олачагдыр. Она көрә дә әсәрин мүәллифи мәнсуб олдуғу дилин вә әдәбијјатын үмуми мәнафеји наминә «өз дилинин» гајғысына галмалы, өзүндән әввәлки мәдәни ирсә, «өзүндән әввәл сөјләнән мә'налар»а биканә галмамалы, һәмин мә'наларын диффуз етдији сөз вә ифадәләри унутмамалыдыр. Бунсуз әдәби-бәдии дилин инкишафыны тәсәввүр етмәк гејри-мүмкүндүр.

3. Әдәби-бәдии дилин әсасыны хәлгилик тәшкил едир. Сәнәткар илһамы, јазычы ахтарышлары нә гәдәр јени сөзләр, образлы ифадәләр доғурса да, бу јенилик хәлгилик мәһвәриндән чыхмамалыдыр. «Јени сөз вә ифадә» өз јарадычысына бир кәшф, бәдии наилијјәт кими көрүнә биләр. Лакин «јени сөз» о заман әсил мәзијјәт сајыла биләр ки, чүмләдә фикир долашыглығы, «мәзмун анлашылмазлығы» јаратмасын; кениш мә'нада исә, дилин дахили инкишаф ганунаујғунлугларыны әкс етдирсин, бөјүк әксәријјәти тәшкил едән охучу күтләсинин һафизәсинә таныш, зөвгүнә ујғун олсун. Ахы, бәдии дилдә хәлгилик һеч дә бәсит вә мүһафизәкар бир схем, јарадычынын әл-голуну бағлајан дар вә кәсиф бир чығыр дејил. Хәлгилик «заманлар вә дөврләр силсиләсинин» (Фүзули) сынағыдыр, ән али принсип сәвијјәсиндә дуран шаһраһдыр, ишыглы јолдур. Бу јолда бир чох мә'лум һәгигәтләрлә бирликдә халгын вәрдишләри, психоложиси вә руһу, нәһајәт, шифаһи нитгиндә нота алынмасы мүмкүн олмајан, мусигидә, графикада чәтин тәзаһүр едән рәнкарәнк әдалар да вардыр. Фүзули белә бир хәлгилилијин тәрәфиндә дурур. «Ринду Заһид»дә—«Сүхән ан әст ке бефәһмәнд әвам» (сөз одур ки, ону һамы баша дүшсүн)—јахуд:

Олдур гәзәл ки, фејзи онун ам олуб мүдам.
Арајиши-мәчалиси-әһли-гәбул ола.

Вирди-зәбани-әһли-сәфаву сүрур олуб,
Мәзмуну зөвгбәхш, сәриүл-һүсул ола.
Ондан нә суд ким, ола мүбһәм ибарәти,
Һәр јердә истимаин едәнләр мәлул ола.

—јазан Фүзули чох севдији гәзәли о заман гәнаәтбәхш һесаб едир ки, онун мәзмуну, «ләззәти вә зөвгү» һамыја ејни дәрәчәдә чатсын; шаир елә гәзәл истәјир ки, тез әзбәрләнсин, ону мүталиә едән охучуда бир севинч һасил олсун. Чәтин сөзләри, анлашылмаз ибарәләри олан гәзәлин фајдасы јохдур.

Јери кәлмишкән гејд едәк ки, тәдгигатчыларын әксәријјәти Фүзули дилини күлл һалында өз дөврү үчүн хәлги бир дил нүмунәси кими гијмәтләндирирләр. Фүзули дилиндәки «ам», «әвам» сөзләрини «үмумијјәт», «кениш халг күтләси» мә'насында баша дүшән проф. Һ. Мирзәзадә јазыр: «Халгын бу севимли шаири нәдән вә нечә јазырса-јазсын, истинад нөгтәси һәмишә халг олмушдур».

4. Әсәрләринин дили үзәриндә ишләркән Фүзули белә бир һаглы нәтичәјә кәлир ки, бәдии әсәрин дили үчүн һәр јени сөзү дәрһал мәгбул һесаб етмәк олмаз.

Фүзулинин әдәби тәчрүбәдән чыхардығы нәтичә бу күн дә әдәби дилдә сөзүн нормативлик принсипинә тамамилә ујғундур: «...Сөјләнмиш бир сөзү сөјләнилдијинә көрә, сөјләнмәмиш бир сөзү әввәлчә сөјләнилмәдијинә көрә ишләтмәк олмур». Бу гејддә «јени сөз» анлајышыны дүзкүн әхз етмәјин, бу вә ја дикәр сөзү әдәби дилә кәтирмәјин, үмумијјәтлә, үмумхалг дилинин сәнәткар гәләми илә чилаланмасынын доғру јолу көстәрилмишдир.

Бу чәһәтдән һәгиги сөз устасы һәмишә өзүндән әввәл газанылмыш тәчрүбә (дил вә үслуб ән'әнәләри) илә өз јарадычылыг имканлары арасында—јол ајрычында галыр. Лакин һәгиги јазычы өз гәләминин сеһри илә бу јоллары усталыгла бирләшдирир; онун тапдығы «јени сөз», әсил «јени сөз» дилин тәбиәтини һеч бир чәһәтдән позмур; о, тарихән тәсдиг едилмиш дил мәдәнијјәтинин зәмининдә, халг тәфәккүрүнүн наилијјәтләри чазибәсиндә дәјанәт кәсб едир; белә бир сөз дилин кәләчәк инкишаф перспективләрини вә ону сөјләјән јазычынын бејниндәки ишығы, гәлбиндәки һәрарәти дә әкс етдирир.

Дејәндә ки, Фүзули кәркин вә фәдакар зәһмәти һесабына јүксәлән, сәбир вә инадыны бөјүк исте'дадына гарышдырыб, ардычыл јазычы әмәји илә шөһрәт газанмыш шаир олмуш, бәлкә дә, буна көрә һәр сөзүн үстүндә әсмиш, нараһатлыг кечирмишдир,—бурада һеч бир мүбалиғә јохдур. Бу нараһатлығы биз дөнә-дөнә, вахташыры онун әсәрләриндә, диванларынын дибачәләриндә, конкрет гит'әләриндә көрүрүк. Белә гит'әләрдән бирини Азәрбајчан филолокијасында илк дәфә көркәмли фүзулишүнас Ә. Чәфәр хатырлатмышдыр. Фүзулинин «Гәләм олсун әли ол катиби-бәдтәһририн...» мисрасы илә башлајан гит'әси илә ејни руһда олан ашағыдакы гит'ә шаирин 1944-чү вә 1958-чи ил нәшрләринә дахил едилмәмишдир:

Әскик олсун арадан нагис јазан диванымы,
Булмасын ширазеји-тумари-өмрү интизам.
Нәсх олунсун нүсхеји-амали ол табе'ләрин,
Ким басарлар дәфтәри-ше'рим, Фүзули, натамам.

Ә. Ҹәфәр гит'әдәки «табе'» сөзүнә диггәти чәлб едәрәк јазыр: «Фүзули дөврүндә һәлә мәтбәә иши јох имишсә, бурадакы «табе'»ләрин сөзүнүн Фүзулидә һансы мә'нада ишләнмәсини арашдырмаг лазым кәлмәзми? Әсәр бүтүн руһу, дили, үслубу илә Фүзулијанәдир». Бу мараглы гит'әнин биринчи бејтиндә диванын јазылмасындан (јә'ни үзүнүн әл илә көчүрүлмәсиндән, катибләрдән) данышылдығы һалда, икинчи бејтдә диванын чап едилмәсиндән, нәшриндән бәһс олунур. Икинчи бејт билаваситә шаирин әсәрләринин кәләчәк талејинә аиддир. Әкәр гит'ә, Ә. Ҹәфәрин көстәрдији кими, «бүтүн руһу, дили, үслубу илә Фүзулијанәдир»сә (бу доғрудан да беләдир), вәзн е'тибары илә дә Фүзули үчүн сәчијјәвидирсә, онда «табе» сөзүнүн һансы мә'нада ишләнмәсини арашдырмаға еһтијач олмасын кәрәк. Мә'лумдур ки, «Табе'» сөзү әрәб әлифбасында «те» илә јазылса, «итаәтдә олан», «та» илә јазылса, «тәб»едән (чапчы) мә'насыны ифадә едир. Фәрз едәк ки, кимсә сәһвән бу сөзү «те» илә јазмышдыр; фәрги јохдур, «табе»ни јенә дә «итаәтдә олан» мә'насында баша дүшмәјә һаггымыз јохдур. Чүнки бејтдә ајдын-ашкар чап ишиндән сөһбәт кедир. Шаир арзу едир ки, онун әсәрләрини натамам нәшр едән чапчыларын иши, әмәли баш тутмасын. Катиб јазыр, чапчы исә бир нөв механики иш көрүр. Она көрә дә гит'әдә «јазан» сөзүнә гаршы дуран «амал» (ишләр, әмәлијјат) вә «басарлар» сөзләринә хүсуси диггәт верилмәлидир.

Фүзулинин доғма ана дилинә мүнасибәти, үмумијјәтлә, дил вә әдәби дил һаггындакы бахышлары илә таныш олдугдан сонра бир суала ҹаваб вермәк вахты чатыр: нә үчүн Фүзули түрк (Азәрбајҹан) дилини «наһәмвар вә намәрбут», јахуд «рәкик» адландырмышдыр? Бу сөзләр түрк дилинин мәзмун сәҹијјәсини, доғрудан да, мәнфи ҹәһәтдән тә'јин едирсә, белә бир дилдә шаир тәкраролунмаз сәнәт инҹиләрини нечә јаратмыш, даһа доғрусу, нә үчүн әсәрләринин чохуну мәһз бу дилдә јазмышдыр?

Истәр «Ол сәбәбдән фарси ләфзилә чохдур нәзм ким...» мисрасы илә башлајан гит'әдә, истәрсә дә «Һәдигәтүс-сүәда»нын мүгәддимәсиндә ишләнән һәмин сөзләри һәрфи мә'нада анламағы биз елми һәгигәтдән узаг һесаб едирик.

Фүзули тәдгигатчыларынын чоху тәрәфиндән мисал көстәрилән мәшһур гит'ә алты мисрадан ибарәтдир:

Ол сәбәбдән фарси ләфзилә чохдур нәзм ким,
Нәзми-назик түрк ләфзилә икән дүшвар олур.

Ләһчеји-түрки гәбули-нәзми-тәркиб етмәјиб,
Әксәрән әлфази намәрбутү наһәмвар олур.
Мәндә товфиг олса, бу дүшвары асан ејләрәм,
Новбаһар олғач тикәндән бәрки-күл изһар олур.

Гит'әни дилчилик бахымындан тәһлил едәркән «намәрбут» вә «наһәмвар» сөзләрини Фүзулинин нәзәрдә тутдуғу мә'нада баша дүшмәк ваҹибдир. Әрәбҹә: «мәрбут» бағлы, рабитәли, јапышыг; фарсҹа «наһәмвар» дүз олмајан, һамар олмајан демәкдир. Елә дүшүнмәк олмаз ки, куја Фүзули түркҹә сөзләри «кобуд» вә «зәриф», «јарарлы» вә «јарарсыз» олмагла фәргләндирир. Әслиндә, бу гит'әдә шаир биринҹи нөвбәдә түрк (Азәрбајҹан) дилинин әруз вәзнинә мүнасибәти мәсәләсинә тохунмушдур.

Фүзули «наһәмвар» вә «намәрбут» дедикдә азәрбајҹанҹа сөзләрин әруз вәзни гәлибләринә јапышыгсыз, рабитәсиз мүнасибәтини дүшүнмүшдүр. Белә ки, түрк сөзләриндә узун саитләрин олмамасы вә аһәнк ганунунун тәләб етдији «һамар»лыг әруз вәзни үчүн, доғрудан да, «наһәмвар»дыр. Еләҹә дә фарс дилиндә кениш јајылмыш, демәк олар ки, бу дилин үзви һиссәсинә чеврилмиш әрәб мәншәли изафәт тәркибләри Азәрбајҹан дилинин тә'јини сөз бирләшмәләринә нисбәтән әрузун гәлибләринә даһа јахшы ујушур...

Фүзули, бүтүн бу «намәрбут» вә «наһәмвар»лыглар барәдә дүшүнүб-дашынмыш, түрк дилиндә «нәзми-назик» јаратмағын чәтин (дүшвар) олдуғуну сөјләмишдир. «Чәтинлик» дедикдә шаир әруз вәзнли ше'рдә хәлгилик шәртләрини, ана дилинин милли хүсусијјәтләрини көзләмәјин чәтин олдуғуну билдирмәк истәмишдир.

XVII—XVIII ӘСРЛӘР

Дил вә сөз мәсәләси бу дөвр шаирләринин дә диггәт мәркәзиндә олмушдур. Онлар өз әсәрләриндә бу мәсәләјә тез-тез мүраҹиәт етмиш, бир сыра һалларда өз сәләфләринин бу саһәдәки фикирләрини тәкрар етсәләр дә, јени сөз демәјә дә чалышмыш, орижиналлыг көстәрмиш, дилә јени дөврүн тәләбләри бахымындан јанашмышлар. Үмумән исә XVII—XVIII әср шаирләринин дилә аид фикирләри даһа чох ән'әнәјә бағлыдыр.

XVI әсрин сону XVII әсрин әввәлләриндә јашамыш Фәдаи «Бәхтијарнамә» поемасында данышығын мә'насына, һәгигәтә мүнасибәтинә хүсуси әһәмијјәт верир. Поеманын «Бәхтијарын Дадбин сәркүзәштини нағыл етмәси» һекајәсинин идејасы бундан ибарәтдир ки, јалан инсанларын башына бәла ачыр.
Шаир сөзүн, хүсусән доғру сөзүн тә'сирини гејд едир:

Ешитсән бир хәбәр, хош мө'тәбәрдир,
Ки һагг сөз батилә охдан бәтәрдир,
Ки һагг сөз ола һаггә тәһдү шәккәр,
Кәлир наһәгә чүн шәмширү хәнчәр.

* * *

Демишләр доғрудур, доғру әјилмәз,
Әкәр доғру илә әјри доғру кәлмәз.

Буна көрә дә шаир данышмаға фикир вермәји мәсләһәт көрүр:

Әлини, дилини сән сахла зинһар,
Јетирә кимсәјә нөгсану азар.
Дилин дөндәрмә сән һәр бир јаманә,
Дил учундан дүшәр һәр ким зијанә.

* * *

Әлин, дилин, көзүн һәр кимсә сахлар,
Јәгиндир, көрмәз ол асибү азар.

Фәдаи дә дили инсан психолокијасынын, инсанын дахили аләминин көстәричиси, ифадәси һесаб едир.

Көзәлдир сөһбәтин, ширин мәгалин,
Сөзүндән бәллидир һалин, хисалин.

XVII әсрин көркәмли шаири Мәсиһи «Вәрга вә Күлша» поемасынын «дибачә»синдә ше'рин, нәсрин гијмәтдән дүшдүјүнү көстәрир, әсәрин әввәлки һиссәләриндә исә белә бир мүрачиәт едир:

Еј бани-нәзмү хакү әфлак,
Шаһид бу сөзә кәлами-кө'лак.

Шаир, дили ше'рин мајасы, чаны һесаб едир:

Ачиз јанидә дил ача Һәссан,
Та галиб ше'рә нитгидүр чан.

Мәсиһинин фикринчә, сөз гапысы ачыг олса да, ондан гәнаәтлә истифадә етмәк јахшыдыр.

Бу бабда кәрчи раз чохдур,
Сөз гапусу хатирә ачугдур:
Лијкән гыләлүм муна гәнаәт,
Та рә'ф олә ишвеји-шәфаәт.

Бу поемада шаирин диллә әлагәдар бир гејди хүсуси олараг диггәти чәлб едир. Көрүнүр, Фүзулидән сонра да Азәрбајчан дилинә өкеј мүнасибәт бәсләмәк һаллары өзүнү көстәрирди. Мәсиһи исә поемасыны өз ана дилиндә—Азәрбајчан дилиндә јазмышдыр. Бу бахымдан шаирин ашағыдакы фикри мараглыдыр:

Еј гаили-гөвл, күнти-мөвлаһ,
Биздән сәнә кәсди раһи-икраһ,
Түркин дилин гојәр рәсули,
Де нечә олур худа гәбули?!

Фәдаи дә, Мәсиһи дә гадына мәнфи мүнасибәт бәсләјир, гадын фикрини, гадын мәсләһәтини, гадын данышығыны гијмәтсиз бир шеј һесаб едир. Онларын фикринчә, ағыллы адамлар гадын сөзүнә гулаг асмазлар. Мәсәлән, Фәдаи јазыр:

Ешитмәз гөвли-зән, ким олса агил!
Фәдаи, оласан ондан хәбәрдар,
Ешитмә гөвли-зән зинһар, зинһар.
Јәгин, бил, өврәт ејләр мәкрү тәлбис,
Ону билмәјә ачиз гала Иблис.

Тәхминән, ејни мүнасибәти Мәсиһидә көрүрүк:

Сан гылдун ани-бу ник намә,
Мәшһур бу ковтилә шүнудә,
Мин јазидә олса јек бир евдә,
Өврәт әрә сөз демәк хәтадур,
Сән агилә пәнд нарәвадур?

Шаирин фикринчә, арвад сөзүнү һесаба алыб онунла һәрәкәт етмәк камилләрин камалына нөгсандыр; гијбәт һесаба алынмыр, үзә дејилән сөз һесаба алыныр:

Лајигми дурәр бу гәдрү шанә,
Өврәт сөзүни салам мијанә.
Камилләрәдүр кәмали-нөгсан,
Нәгл едә арадә һәрфи-нисван.
Гејбәтдә нолур дуран итабә,
Јүз дә десә, сајулур һесабә.

XVII əsrin başqa bir kөrkəmli şairi Məhəmməd Əmani də sөzə jүksək gijmət verir. O, sөzə həsr etdiji «Ləfz» adly gəzəlində sөzү insan ə'zalaryna daxil ola bilən sərkərdəjə, şahlara lajig inçijə bənzədir, onu İsa-Mərjəm mө'çүzəsini izhar edən, insana rahatlyg kətirən vasitə hesab edir, sөzdən istifadə etməji hər «latailə çajiz» bilmir və kөstərir ki, өz jolunu itirən sөz «baisi-tərki-ədəb» olar.

Əmani danyşyg tərzinə, sөzүn mə'nasyna, mə'na siqlətinə, saflyғyna diqqət jetirməji məsləhət bilir, boş-boş danyşmaғy, mүbaliғəni pislәjir.

Bir mir'ati-zəmiri çүn saf,
Ejləməz mərd olan hərkiz laf.

Şivəsi rastlyg irүr daim,
Çari olməs tilçə ləfzi-kəzaf.

* * *

Adət edə arif ol şuarə
Kim, nitg ola mərzijүl-ibarə.

* * *

Həg çadəsindən inhiraf ejləməkil,
Hər sөzdə ki bir laf, kəzaf ejləməkil.

Əmani kөstərir ki, sөzүnə sərhəd gojmajan, aғlyna kələni danyşan adam axyrda mүtləg peşmançylyg çəkər:

Jəgin bilkil, çəkər axyr nədamət,
Hər ol kim, sөzikə gojməs gəvavүl.

Əmaninin bir git'əsində Azərbajçan dilinə məxsus «ajran» sөzүnүn ərəb tərəfindən «ajyran» mə'nasynda başa dүşүlməsi və bunun nəticəsində əmələ kələn ujғunsuzlug kөstərilir.

Ərəbə tүrk ejləjib ehsan,
Sөjlədi kim, jeməzmisən ajran?
Өz diliçə dedi ki, «vahidini»
Jejə bilman, neçүn jejim ajyran?

Dil məsələləri XVII əsrin kөrkəmli şairləri Qөvsi Təbrizini və Saib Təbrizini daha çox məşғul etmişdir. Qөvsi Təbrizi sөzүn—bədii sөzүn tə'sirindən bəhs edir, bizəbanlygdan şikajətlənir, ana dilinin gədir-gijmətini bilməjə çaғyryr, Azərbajçan dili uғrunda mүbarizə aparyrdy. Onun əsərlərində biz tez-tez dil haggynda fikirlərlə garşylaşyryg.

Saib Təbrizi də sөzə jүksək gijmət verir, doғru sөzүn, dүz sөzүn tə'sirini gejd edir, jalany ən çiddi ejib sajyr. O dejir ki, jalan sөzlərdən tikilmiş sənət mүlkү əbədi ola bilməz. Qөvsinin də, Saibin də sөz haggynda şe'rləri var.

* * *

XVIII əsrin kөrkəmli şairləri Vidadi və Vagifin təmiz, saf, sadə və ajdyn xalgi ədəbi dil uғrunda mүbarizələri onlaryn jaradyçylyғynda bilavasitə həjata keçirilirdi. Bu şairlər sөz və dil haggynda xүsusi əhəmijjət kəsb edən elə bir fikir deməsələr də, onlaryn Azərbajçan ədəbi dili uғrunda kөrkəmli mүbarizlər kimi tanynmaғa haglary var:

Bu şairlərin əsərləri dil və sөz haggynda fikirlərdən xali də dejil. Məsələn, Vidadinin Vagifə mүraçiətlə dediji:

Sөz ki çoxdur, jeri joxdur deməkə,
Əkər bilsən, ej bixəbər, aғlarsan...

—sөzləri həmin dөvr үçүn bөjүk mə'na daşyjyrdy.

Vidadi өz dөvrүndə doғru sөzə gijmət gojulmamasyna işarə edir; onun fikrinçə, doғru sөz şan-şөhrət dejil, əzab-əzijjət kətirir:

Dila, laf etmə mүtləgdən,
Dүşərsən zүlmə nahagdən.
Neçin mərdүm dөnər hagdən
Bir azar olmajan jerdə.

Jalan və bөhtanlaryn ajag tutduғu bir zamanda doғru sөzү başa dүşmək, gijmətləndirmək çətin olardy. Kөrүn bunu Vagif neçə kəskinlijі ilə ifadə edir:

Munça kim etdim tamaşa, sөzlərə asdym gulag,
Kizbү bөhtandan savajy bir hekajət kөrmədim.

Vidadinin təsvir vasitələrində tez-tez nitgə, sөzə mүraçiət edilir. Şairin lirik gəhrəmanlary—kөzəllər bir də ona kөrə kөzəldir ki, onlaryn xoşakəlim danyşyg ədasy var, şirin dilləri var.

Kəlamy, nitgi, ləfzi xoş, dili şirin, үzү xəndan,
Gijami-gaməti sərvi-rəvan өlmək nə mүşkүldүr.

Vagif də, Vidadi kimi kөzəlin təsvirində onun danyşyғyny, nitgini, sөzүnү xүsusi olarag gijmətləndirir:

Nitgү nəfəsində çanlar dinlənə,
Şirin danyşyban xoş kүlən kərək.

* * *

Бәнд олмушам ширин-ширин сөзүнә.

* * *

Ләһчән, сөзүн бир әчаjиб ләһчәдир.

* * *

Сөзләри гәнд, ағызлары пиjала.
Тутиләр лал олур ширин дилиндән.

* * *

Шәккәр сөзлү, ширин кәлмәли.

* * *

Һәр сөзүн бир кәлмәси jүз гәнду шәккәрдән көзәл.

Вагифин фикринчә, ағыл, фәрасәт саһибләри сөз анлаjа биләр, сөз билмәjән, сөзү баша дүшмәjәнләр нафәһм адамлардыр:

Нә анлагын вардыр, нә бир кәмалын,
Онун үчүн һәркиз сөзү ганмазсан!

* * *

Өзүнү билмәjән нафәһмә һәмдәм еjләмә.

* * *

XVIII әсрин икинчи вә XIX әсрин биринчи jарысында jашаjан, jарадычылығы илә нисбәтән әввәлки дөврә, классик поезиjаjа бағлы олан көркәмли гадын шаиримиз Һеjран ханым да сөзүн көзәллиjини вәсф едир, онун күчүнә инаныр, ону көзәлин вә көзәллиjин көстәричиләриндән бири кими гиjмәтләндирир.

Данышанда өлүләр чана кәлир нитгиндән,
Сәнин һәр бир сөзүнә чешмәjи-һеjван дедиләр.

* * *

Өлүләр дирилдир ширин кәламын.

* * *

Дирилик чешмәсидир сөзләрин арифләр үчүн.

* * *

Дүшәр нитги мәлаһәтдән, әзизим, тутиjи-хошку,
Чәмәндә лал олур бүлбүл, сәнин көфтарини көрчәк.

Шаир, jаланы пис әмәл, пис сифәт кими тәгдим едир; jалан данышмағы сахталыг вә икиүзлүлүк адландырыр, jалан ешитдиjи jерә үз дөндәрмәк истәмир, пислә jахшы арасында фәрг гоjмаjан дилә мүрачиәтлә деjир:

Еj дил, оласан лал, утан ким, нечә вердин
Бу нисбәти бәдкар илә хошкар арасында.

Һеjран ханым доғрулуғу, дүзлүjү тәблиғ едир вә көстәрир ки, сөзлә әмәл арасында jалан олмамалыдыр:

Дил әһд гылыб зүлфүн илә, шәрти будур ким,
Олмаjа jалан гөвл илә играр арасында.

Шаирин үслубла, данышыг, ифадә тәрзи мәсәләләри илә сәсләшән, инсанын һалы илә сөзү арасындакы мүнасибәтлә әлагәдар олан фикирләри—геjдләри дә диггәти чәлб едир.

XVII вә XVIII әср шаирләри ичәрисиндә Гөвси Тәбризинин вә Саиб Тәбризинин дил һаггындакы фикирләри диггәти даһа чох чәлб едир.

Гөвси Тәбризи. XVII әсрин көркәмли Азәрбаjчан шаири Гөвси Тәбризи ана дилиндә jаздығы шеʼрләрлә шөһрәтләнмишдир. Фүзули әдәби мәктәбинин гүввәтли давамчысы олан Гөвси классик шеʼр дилимизин садәләшмәси, хәлгилик елементләри илә зәнкинләшмәси jолунда чидди аддым атмышдыр. Бу мәʼнада, Гөвсини бир нөв Шаһ Исмаjыл Хәтаjи илә мүгаjисә етмәк, ону «XVII әсрин Хәтаjиси» адландырмаг олар. Белә ки, әдәби дилимизин (jазылы шеʼр голунун) инкишаф тарихиндәки мөвгеjинә вә ролуна көрә Хәтаjи Нәсими илә Фүзули арасында көрпүдүрсә, Гөвси Фүзулини Вагифлә бирләшдирир.

Диван әдәбиjjатынын бүтүн шәкилләринә, поетик-үслуби нормаларына jахшы бәләд олан Гөвси өз шеʼр дилини үмумхалг дили үзәриндә «көкләмиш», һәр беjтини—мисрасыны бир халг ифадәси илә бәзәмәjи, чанлы нитг ваһиди илә зиjнәтләндирмәjи өзүнә борч билмишдир.

Азәрбаjчан әдәби дилинин тарихиндә XVI әсрә нисбәтән XVII әср сүгут мәрһәләсидир. Бу дөврүн әдәби-бәдии дилиндә әрәб вә фарс сөзләринин, тәркибләринин jенидән дирчәлмәк истәдиjини, ән башлычасы, бәʼзи һаким даирәләрин ана дилинә хор бахыб, фарс дилинә меjл етдиjини көрүрүк. Бу елә бир дөвр иди ки, әсрин мәшһур тарихчиси Искәндәр бәj Мүнши «Тарихи-аләмараjи-Аббаси» әсәриндә ана дилинин һамиси вә тәблиғатчысы Шаһ Исмаjыл Хәтаjи һаггында тәәссүф вә тәәччүблә jазмышды: «О һәзрәт (Хәтаjи—С. Ә.) шеʼр сә-

нәтиндә маһир иди, амма түркчә (азәрбајчанча—С. Ә.) ше'рә чох рәғбәт көстәрирди вә Хәтаји тәхәллүсү кәздирирди».

Дејиләнләр нәзәрә алынарса, Азәрбајчан әдәби дилинин рәвач тапыб јүксәлмәси үчүн чәтин олан бир шәраитдә Гөвси Тәбризинин ајдын вә көзәл ше'р дилинин, хүсусилә, онун ана дилинә вә сөз сәнәтинә даир инчә, орижинал тәблиғи фикирләринин нә дәрәчәдә әһәмијјәтли олдуғу өз-өзүнә ајдынлашар. Демәк олар ки, тамамилә фарс мүһитиндә олдуғуна вә тәһсил алдығына (Исфаһан) бахмајараг, Гөвси даим өз вәтәнини, дилини дүшүнмүшдүр. Ше'рләриндә доғма Тәбризи Исфаһанла тез-тез гаршылашдырыб биринчијә үстүнлүк вермәси вәтәнпәрвәрлик һиссинин ифадәсидир:

Һүгугу тапданмагда олан мәһкум бир халгын дилинә, бунунла да мә'нәви аләминә һаким тәбәгәләр тәрәфиндән хор бахылмасы шаири гәзәбләндирир; сәләфи Нәсиминин үсјанкарлығы зәиф вә мүлајим шәкилдә онун ше'р дилиндә тәзәдән сәсләнир:

Һарај ким, нә дилим вар, нә дил анлајаным,
Әкәрчи неј кими чисмим фәған илән долудур.

Бу чәтинлијә бахмајараг, Гөвси Тәбризи өз әсринин мәдәни-тарихи һәјатындакы бөһрандан шәрәфлә чыхмыш; Нәсими, Хәтаји вә Фүзули тәрәфиндән ишләниб һазырланмыш Азәрбајчан ше'р дили нүмунәсини даһа да чилалајараг өзүндән сонракы сөз усталары нәслинә,—Вагиф, Видади, Закир вә Сејид Әзим Ширвани кими шаирләрә ләјагәтлә тәгдим етмишдир. Гөвсини Азәрбајчан әдәбијјатына, әдәби дилинә бағлајан вә јүксәлдән үмдә чәһәт будур.

Гөвси Тәбризи сөз һаггында, дилин мүстәсна әһәмијјәти барәдә чох јазан шаирләрдәндир. О, сөзүн сеһрли гүввәсинә инаныр, сөз сәнәтинә бөјүк һәссаслыгла, еһтирамла јанашыр. Онун ше'рләриндә дә «сөз», «дил», «сүхән», «көфтар», «зәбан» вә с. кәлмәләрә чох тәсадүф олунур. Бу луғәт ваһидләри бә'зән һәгиги, бә'зән дә мәчази мә'наларда, мухтәлиф мә'на чаларларында шаирин лирик дујғуларынын, ичтимаи, бәдии-естетик фикирләринин ифадәсиндә нәзәрә чарпыр.

Азәрбајчан әдәби дили тарихиндә Нәсими, Хәтаји вә Фүзулидән сонра Гөвси дә «сөз» һаггында мүстәгил ше'р јазараг әдәбијјатымызда «сөз» рәдифли ше'рләр силсиләсини јени бир әсәрлә зәнкинләшдирмишдир.

«Сөз» рәдифли гәзәлин мараглы олачағыны нәзәрә алыб, мәтни ихтисарла хатырладырыг:

Көрмәнәм бир һәмнәфәс та ејләјим изһар сөз,
Јохса ким неј тәк мәним синәмдә һәм чох вар сөз.

Доғру сөз һәр кимсәјә тә'сир едәр, насеһ, вәли
Ашиги мәст ејләрү агилләри һүшјар сөз.
Сәрфәсиздир көвһәри исрафилә сәрф ејләмәк
Та зәрурәт дүшмәјинчә сөјләмән, зинһар, сөз.
Һикмәт өкрән, ујма һәр әфсанәјә, зинһар ким,
Һәм јухуну артыг ејләр, һәм гылыр бидар сөз...
Дидеји-бинурдир тә'сирсиз көфтар ким,
Көвһәр-гәлтан әсәрдир, әбри-көвһәрбар сөз.
Булһәвәс нәззарәсиндән мән дә фәрјад етмәнәм,
Сөз билән јанында һәмвар олса, наһәмвар сөз.
Һәр никаһындан көзүн бир өзкә мә'ни анланыр,
Ким пәришану мүшәввәш чох дејир бимар сөз...
Бизәбанлыг ејләди аләмләрә рисва мәни,
Ол рәвиш ким, өзкәләр разин гылыр изһар сөз.
Көвһәри-сираби етмәзләр хәзәфдән имтијаз,
Јохса дәрјаләрчә, Гөвси, гәтләрдә вар сөз.
Һан сөзүн, сәнчидә гыл, Гөвси, Фүзулидән ешит,
«Ким нә мигдар олса, әһлин ејләр ол мигдар сөз».

Гөвсинин ше'ри Фүзулинин мәшһур «Сөз» рәдифли гәзәлинә нәзирәдир.

Гөвси дә, һәр шејдән әввәл, сөзүн конкретлијини, «аз сөзү» диггәт мәркәзинә чәкир, Фүзулијә истинад едәрәк онун афоризм кими сәсләнән кәламыны тәкрар едир: «Нә мигдар олса, әһлин ејләр ол мигдар сөз». Мисал кәтирдијимиз парчанын үчүнчү бејтиндә дејилир ки, сөз көвһәр кимидир. Көвһәри јерли-јерсиз хәрчләмәк фајдасыз олдуғу кими, сөзү дә «зәрурәт дүшмәјинчә», јери кәлмәсә, сөјләмәк олмаз.

«Сөз» гәзәлинин әсас мүсбәт чәһәтләриндән бири Гөвси поезијасынын дөврдән вә мүһитдән наразы руһуну экс етдирмәсиндәдир. Мәһз бу чәһәтин гүввәтли олмасына, һәмчинин бир нечә бејтдә сөзүн бәдии-фәлсәфи мәзмуну, ичтимаи ролу вә әһәмијјәти һаггында сөјләнмиш јени фикирләринә әсасән «Сөз» гәзәлини орижинал әсәр һесаб етмәк олар.

Биринчи бејтдән ајдын олур ки, шаирин синәсиндә демәјә сөзү чохдур. Лакин о өзүнә тај бир «һәмнәфәс», һәмфикир тапа билмир ки, сөз ачсын, фикирләрини шәрһ етсин. Шаир көстәрир ки, бир сөз билән, сөз баша дүшән олса иди, мән фәрјад етмәздим. Бу мә'нада, шаирин өзүнү «бизәбан» (дилсиз) адландырмасы тәсадүфи дејил. Шаирин фикринчә, ону «дилсизлик» рүсвај етмишдир. Һалбуки башгаларынын сиррини адәтән сөз (дил) ачыр, һамыја билдирир. «Бизәбанлыг»ла аләмләрә рүсвај» олмаг ичтимаи иттиһамдыр, објектив һәгигәтә гаршы антитезисдир, о дөврүн сијаси гәбаһәтидир. Башга сөзлә, ана дилинин гадаған олунмасы, сијаси һүгугларын ифрат дәрәчәдә мәһдудлашдырылмасы, һәр кәсин лал-динмәз галмасыдыр. «Рүсвајчылыг» бундан ибарәтдир.

Гөвсинин дикәр ше'рләриндә дә «дилсизлик» јахуд «бизәбанлыг» сөзләрини һәм һәгиги, һәм дә мәчази, рәмзи мә'нада көрүрүк. Бу сөзләр поетик бир мәзмуну ачан бәдии үсул олмагдан чох, ичтимаи мотивләри ифадә едән рәмзи ваһидләр кими ишләнмишдир: «Неј кими дилсизләрә бир налә имдад ејләрәм». «Нә әл, нә ајағым, нә сөзүм вар, нә зәбаным». «Бу күн мән бизәбанәм, бәнд-бәндим јанса, ејб олмаз». «Әкәрчи мән кими еј шәм'и-бәзм дилсизсән». «Јох дилим јалвармаға...».

Мән ејләмәнәм әрзү тәмәнна, сөзүм анла,
Диндирмә мәни, дилсизәм, әмма сөзүм анла.

Гөвси Тәбризини дөврүндән вә мүһитиндән наразы салан әсас сәбәбләрдән бири сөзә, сәнәтә лазыми гијмәт верилмәмәсидир. Бөјүк сәләфи Фүзули әһатәсиндә олдуғу сијаси вә дини, һәмчинин «мәдәни» даирәләрдән ачы-ачы шикајәтләниб: «Дерләр күлә хар, ләʼлә харә» (Күлә тикан, ләʼлә чахмаг дашы дејирләр),—јаздыгдан сонра—бир башадүшән, гијмәт верән олса, «мин кәнчи—ниһан едәрдим заһир» (мин кизли хәзинә ашкар едәрдим),—дејә вә'д едирди. Белә «мәдәни» даирәләр Гөвсијә дә јахшы танышдыр. Шаир әсил көвһәри сахсыдан фәргләндирмәјәнләри көрүр вә пәришан олур. «Јохса дәрјаларча гатларда сөз вардыр»,—дејир. Бу мисрада һәм дилин, сөз сәнәти имканларынын түкәнмәзлијинә, һәм дә шаир илһамынын, исте'дадынын там бар вермәси үчүн шәраит олмадығына ишарә вардыр.

«Сөз» гәзәлиндә бәдии сөзүн, үмумијјәтлә исә дилин, нитгин мүхтәлиф чәһәтләринә тохунулур. Мәсәлән, икинчи бејтдә «доғру сөз» анлајышы шәрһ олунур. Шаирин фикринчә, доғру сөз һәр бир кәсә тә'сир едир, лакин ондан ән чох «ајыдоғру сөз һәр бир кәсә тә'сир едир» фајдаланан ағыллы адамлар олур; «доғру сөз»ү һәзм етмәјиб, шәхси мәнафејини үстүн тутанлар да вардыр. Шаир тәәссүфлә јазыр: «Фәған ки, дустлары доғру сөз едәр дүшмән...»

Охучуну һикмәт өјрәнмәјә, ачыгкөзлү олуб һәр әфсанәјә ујмамаға чағыран шаир сөзүн (дилин) ичтимаи-тәблиғи тә'сири вә ролу һаггында белә бир фикир ирәли сүрүр: «Һәм јухуну артыг ејләр, һәм гылыр бидар сөз» (јә'ни сөзлә динләјичинин бејнини күтләшдириб јатыртмаг да, шүуруну ојатмаг да олар).

Гөвси көстәрир ки, «тә'сирсиз нитг ишыгсыз көздүр». Јә'ни нитг гуру вә чылпагдырса, мә'на долғунлуғундан, образлылыг вә емосионаллыгдан, мәнтиги гүдрәтдән мәһрумдурса, кор көз кими, фајдасыздыр. Чох мараглыдыр ки, шаир бурада дилин еһтијат гүввәсинин бөјүклүјүнү јада салыр, сөзү «әбри-көвһәрбар» (инчи јағдыран булуд) адландырыр. Бунунла әлагәдар, һәр бир сәнәт әсәри (бәдии әдәбијјат) «көвһәри-гәлтан» (тамам-камал јеткинләшмиш, һасилә кәлмиш инчи), сөз (дил) исә онун мадди әсасы һесаб олунур.

«Сөз» гәзәлиндә, долајы шәкилдә олса да, нитгин психоложи-физиоложи әсасына ишарә вардыр: «Көзүн һәр бахышындан бир өзкә мә'на анланыр»,—дејән мүәллиф буну хәстә бир адамын дағыныг вә рабитәсиз сөзләр сөјләмәси илә мүгајисә едир. Бу фикир онун башга ше'рләриндә дә тәкрар олунмушдур: «Нитг саһибинин данышығы, сөзү бә'зән онун әһвали-руһијјәси, шәхси характери илә әлагәдар олур», «Инсан дәрин психоложи һаллар кечирәркән нитгини итирә биләр» вә с. Бу чәһәтдән ашағыдакы мисралар да мә'налыдыр.

Тәбибим, билмәнәм мән сөзүм валлаһү биллаһи,
Бәли, һәдјан дејир ол хәстә ким, һали пәришандыр.

* * *

Сөзүн нә ше'ләдир, еј атәшинүзар, сәнин.

* * *

Олмадым бағыда бүлбүлләр илә һәмдастан,
Бәли, сөз анлајана чүр'әти-көфтар олмаз.

(Шаир сөз анлајан, мүдрик адамларын бә'зән аз данышан олдугларына, бәлағәтли нитгә мејл етмәдикләринә ишарә едир ки, бунун да мүәјјән психоложи әсасы олдуғу мә'лумдур).

Вәсли-ләбиндә үз верир мә'нији-һејрәт ојлә ким,
Мөһрләнир дәһанимиз, гөнчәләнир зәбанимиз.

(Бу да јарадычылыг просесинин психоложи аныдыр: тәсвир олунан көзәлин додагларыны тә'риф едәркән шаирә елә бир «һејрәт» үз верир ки, онун дили бағланыр, ағзы мөһүрләнир).

«Сөз» гәзәлинин сонунчу бејтиндә Гөвси сәнәткары тәвазөкар олмаға, өзүнү өјмәмәјә чағырыр. Фүзулини өрнәк едән шаир өзүнә хитабән дејир ки, сәнин өз сөзүн һаны, нә дедијини өлч-бич (сәнчидә гыл), Фүзулини ешит, өјрән...

* * *

Јухарыда көстәрдијимиз кими, Гөвси Тәбризи классик поезијанын сирләринә јахшы јијәләнмиш шаирләрдәндир. О, бу поезијанын тәләбләрини дә јахшы билирди. Демәли, нәгәдәр садә вә күтләви дилдә јазмаға чалышса да, онун гар-

шысында диван әдәбијјатындан кәлән бә'зи схематик поетик формалар, ән'әнәви, бә'зән дә чәтин тәсвир вә ифадә васитәләри дурурду. Она көрә дә шаирин әдәби, елми-фәлсәфи фикирләри чох һалларда ибарәли шәкилдә—мүстәгим вә бирбаша дејил, долајы олараг, үстүөртүлү вә рәмзи образларла ифадә олунмушдур.

Гөвси, ше'рләринин бириндә јазыр: «Гаш илә көз дилини билән әһли-дил билир ким, Бир китаб сөз башыдыр һәр ишарәмиз». Мисаллара нәзәр салаг:

Икидир кәрчи пәричөһрәләрин көфтари,
Бир имиш бунларын играры илә инкари.

Бејтин мәзмунундан ајдын олур ки, шаир «пәричөһрә» көзәлләрин вәфасызлығындан, «ики чүр данышыб вә'дә хилаф» чыхдыгларындан шикајәтләнир. Лакин бурада «играр (тәсдиг) илә инкар»ын «бир» олмасы, һәм дә бунун ики чүр данышыгла гаршылашдырылмасы мараг доғурмаја билмәз. Мә'лумдур ки, дилдә ејни фикри һәм тәсдиг, һәм дә инкар јолу илә сөјләмәк олар (чүмләдә ики инкар әламәтинин ардычыл ишләнмәси тәсдиг јарадыр). Бурадан да һәмин дил гануну барәдә шаирин ајдын тәсәввүрә малик олдуғуну сөјләјә биләрик.

Һәрчәнд гулаг тутмаја кимсә сәнә, еј нej,
Сән наләвү аһ ет ки, әсәр биәсәр олмаз.

(Еј неј, сәнә гулаг асан олмаса да, сән сусма, диллән, чүнки әсәр тә'сирсиз олмаз). Бејтдәки «әсәр биәсәр олмаз» ифадәсиндә сөзүн шәкил вә мәзмун хүсусијјәтләриндән мәһарәтлә истифадә олунмушдур. Шаир нәзәрә алмышдыр ки, әрәбчәдән алынмыш «әсәр» сөзү классик ше'р дилимиздә икимә'налыдыр: 1) бәдии әсәр; 2) тә'сир. Заһирән исә санки ифадәдә «әсәр» сөзү мә'насыз тәкрар олунуб, анлашылмазлыг јарадыр. Әслиндә, «әсәр биәсәр олмаз» демәк бәдии сөзүн, сәнәтин лабүд һәјати тә'сири, ичтимаи ролу, кеч-тез тәзаһүр едәчәк экс-сәдасы һаггында сөз демәкдир.

Гөвси бу гәнаәтдәдир ки, сөзлә (адла) онун архасында дуран мәфһумун үзви әлагәси јохдур. Буну шаирин јарадычы шәкилдә истифадә етдији халг мәсәлиндән јәгин етмәк олар: «Ағзы ширин ејләмәз һалва демәк һалва кими». Јахуд шаирин: «Кәр олса сөзү меһру вәфанын, өзү олмаз...» мисрасындан ајдын олур ки, «меһр» вә «вәфа» сөзләри конкрет дејил, мүчәррәд исимләрдир; шаирин дедији кими, «өзү олмајан» әшјалардыр.

Дөврүнүн көркәмли сөз устасы олмаг е'тибары илә Гөвсини бәдии сөзүн, сәнәтин талеји даим дүшүндүрмүшдүр. Һәтта шаир бәдии дилин, сәнәтин вә үмумијјәтлә, јарадычылыг просесинин ајры-ајры чәһәтләринә аид бу күн дә өз күчүнү сахлајан конкрет фикирләр ирәли сүрмүшдүр. Гөвси јарадычылығынын бу мүһүм чәһәтинә диггәти чәлб едән Һ. Араслы јазыр: «Шаирин бәдии јарадычылыға, хәјала ајыг нәзәрлә бахмасы, бәдии әдәбијјатын бидаредичи, гәфләтдән ојандырмаға көмәк едән бир васитә олдуғуну,... бәдиилијин әһәмијјәтини баша дүшмәси шаирин өз мүасирләринин һамысындан фәргләнәрәк дөврүн мүһүм мәсәләләриндән бири олан дил мәсәләсинә, ана дилиндә бәдии әсәр јаратмаг, ана дилинә рәвач вермәк мәсәләсинә... әл атмасына сәбәб олмушдур».

Шаирин елми сәчијјә дашыјан бә'зи фикирләрини көздән кечирәк.

1. Сөзү «аби-һәјат»а—дирилик сујуна бәнзәдән шаир, ирәлидә дејилдији кими, бәдии әсәрин дилиндән лаконизм, јығчамлыг тәләб едир:

Она әһвалымы әрз ејлә, амма чох сөзү аз ет!

* * *

Мәнимлә, танры үчүн, сөздә ихтисар ет ким,
Узун фәсанәјә, ваиз, дилү димағ кәрәк.

2. Гөвсинин фикринчә, һәр сөз мүәјјән мәгсәдлә ишләнмәли, ајдын мәтләб билдирмәлидир; бу да узунчулугдан, сөзчүлүкдән гачмагдыр; дилин јығчамлыг принсипи илә әлагәдардыр:

Вәслин әкәр булунмаса, көздән нәдир гәрәз
Мәтләб арада олмаса, сөздән нәдир гәрәз?

3. Һисс олунур ки, шаир бәдии дилдә сөзләрин контекст дахилиндә јени мә'налар кәсб етдијини, емосионаллыг бахымындан фәргләндијини көрүр. Ше'рләринин бириндә јазыр:

Әсәрдә ешг сөзү әглә охшамаз, Гөвси,
Бу одлу налеји-нej јүз тәранеји-Давуд.

Бејтдә «ешг» сөзү «әгл» илә гаршылашдырылыр. Дејилир ки, тә'сир күчүнә көрә «ешг» сөзү «әгл»дән үстүндүр, чүнки бу сөзлә бир нејин одлу наләси, јүз әфсанәви дастан јада дүшүр.

Бурада поетик дилин спесификасы илә гаршылашырыг. Санки шаир дејир ки, ше'р дилинә һәр сөзү кәтирмәк јарамаз. Буна көрә дә онун «Салды Гөвси аләмә ширин сөзилә шурлар» мисрасындакы «ширин сөз» ифадәсини ше'рә «јарашан» сөз кими анламаг доғру олар. Чүнки анчаг белә сөзлә аләмә сәс салмаг мүмкүндүр. Чох тәбиидир ки, Гөвси өз јазычылыг мәрамына ујғун олан үслубуна вә јазы тәрзинә, ше'р дилинин характеринә тез-тез ишарә едир: «Нејлим ону ки, одлудур шәм' кими зәбанимиз». «Дилим фәған илә вү дидә ган илән долудур».

Чәрәс кими јығарам кәрчи наләдән дилими,
Јүз ол гәдәр бу дили-бигәрар едәр фәрјад.

* * *

Мән ки, Гөвси, сөзләримдән хуни-дәрди-дағ ахар,
Дәрдсәнчү дағпәрвазү сүхәндән истәрәм.

Бу мисраларда шаир, дилинин шам кими одлу олдуғуну, һәмишә фәған етдијини, нитгинин (сәсинин) кәдәрли зәнк сәсләри кими фәрјаддан јапылдығыны, сөзләриндән (ше'риндән) «ган ахдығыны» сөјләјир вә инсан дәрдини гијмәтләндирә билән бир сәнәткар арзулајыр.

4. Инсан јахшы сөзләр данышмалы; дил дә, сәнәт дә тәрәггијә хидмәт етмәлидир: «Нәдамәтини јаман сөзләрин чәкәр дүшмән» (Пис сөзләрин пешманчылығыны дүшмән өзү чәкәчәкдир).

«Дүнја долудур лаф илә, амма һүнәр аздыр» дејән шаир көстәрир ки, сәнәт аләминдә һәвәскарлар, тәзә јаранан нәғмәләр чох ола биләр, лакин онларын ичәрисиндә һәгиги сәнәт әсәри аздыр:

Чохдур һәвәс әрбаби, вәли ашиги-садиг
Аздыр, нечә ким нәғмеји-тәр чох, әсәр аздыр.

5. Гөвси Тәбризини чох мәшғул вә нараһат едән мәсәләләрдән бири сөздә (дилдә) мә'на мәсәләсидир: «Јетмәјән сөз сузинә шурин нә билсин мә'нинин...» «Әринмәјинчә көнүл бифируғдур мә'ни...».

Сөз илә вермәз ишыг, шәм'и-бәзмә јағ кәрәк,
Нә лазым вәсфи-хәттү-хал ол гамәт дуран јердә,
Бу мисра аләми-мә'нидә бир дивандан артыгдыр.

Шаир көстәрир ки, сөзүн одуна јанмајанлар мә'надан зөвг ала билмәз, мә'нанын тәнтәнәсини дуја билмәзләр. Мә'на ишыгдыр, сөзүн дахилиндә олан бир шамдыр. Бу шамын јанмасы, мә'нанын ишыгланмасы үчүн сәнәткар өз үрәјини әритмәлидир. Шүбһәсиз ки, Гөвси поетик ахтарышларын, бәдии јарадычылығын әзаблы анларыны, јазычы чәфакешлијини нәзәрдә тутур. Дүшүнүр ки, мә'нада тәчәссүм тапан һеч бир поетик тапынты, бәдии ихтира асанлыгла һасилә кәлмәз.

Мисал көстәрдијимиз үчүнчү бејтдә тәсвир вә тәрәннүм олунан көзәлин гамәти охучуја «мисра» истиарәси илә тәгдим едилмишдир. Чох орижинал вә јени бәнзәтмә тапан шаир көзәлин гамәтини «мисра» адландыраркән, јәгин ки, һүсн-хәтт зәрифлијини, дүзлүјүнү вә ше'р мисрасынын мә'на көзәллијини әсас көтүрмүшдүр. Бејтдә дејилир: «О гамәт дуран јердә көзәлин хәтт-халынын тә'рифи лазым дејил. Бу мисра мә'на аләминдә бир дивандан артыгдыр».

6. Шаир јарадычы хәјала, бәдии тәхәјјүлә јүксәк гијмәт верир.

Бүлбүли-мәһчурә һәм күл, һәм күлүстандыр хәјал...
Анлајан бир нүгтәдән јүз мин китаб анлар сөзүм,
Ким көнүл бир гәтрәдир, дәрјаји-үммандыр хәјал.

Мисал верилән парча шаирин «хәјал» рәдифли ше'риндәндир. Анчаг биринчи мисрадакы «хәјал» сөзү мә'нача үчүнчүдәкиндән фәргләндирилмишдир. Биринчи мисрадакы «хәјал» һәм дә хүлјадыр, һеч чүр реаллаша билмәјән алдадычы бир рө'јадыр.

Үчүнчү мисрадакы «хәјал» исә һәјата кечә билән јарадычы тәхәјјүлдүр, бөјүк һәгигәтләрин, кәшфләрин анасы, илкин бешијидир. Она көрә дә һәмин мисрада «хәјал» сөзүнү әдәбифәлсәфи термин кими гәбул етмәк олар.

7. Һәмишә јазмаг-јаратмаг ешги илә јашајан Гөвси бәдии јарадычылығын кәркин вә чәтин дәгигәләрини дујмуш, ағыр јазычы әмәјиндән јорулмаг билмәмишдир.

Сөз биләнләр арасында әләм олмаз, Гөвси,
Етмәјән хамә тәк өз јашыны көфтарә фәда.

Гара бағрым су олур, көнлүм ачылыр, Гөвси,
Дилими хамә кими ачмаса көфтар мәним.

Бу мисралардан белә гәнаәтә кәлмәк олар ки, һәгиги сәнәткар һәр чәтинлијә, әзаб-әзијјәтә гатлашыб сөз үстүндә ишләмәли, зәһмәт чәкмәлидир. «Гәләм кими өз көз јашларыны сөзә гурбан вермәдән» (бејтдә гәләмин учундан сүзүлән мүрәккәб «јаш» адландырылыр), «сөз үстүндә гәләм кими дил ачмадан» лајигли әсәр јаратмаг олмаз.

Саиб Тәбризи (1601—1676). Гоча Шәргин поезија аләминдә јүксәк зирвәләрдән бирини фәтh едән, Азәрбајчан поезијасы тарихиндә Хагани, Низами, Нәсими, Фүзули силсиләсиндә дајанан Саиб Тәбризи XVII әср Азәрбајчан әдәбијјатынын ән бөјүк нүмајәндәси hесаб олунур. Саиб Тәбризинин чохчәhәтли јарадычылығы бүтөв шәкилдә XVII әср Азәрбајчан бәдии фикрини, мәдәнијјәт вә елмини, hәтта мүәјјән дәрәчәдә ичтимаи hәјатыны өзүндә әкс едән бир сәнәт абидәси тә'сири бағышлајыр. Саиб ше'ри нә гәдәр көзәл вә поетикдирсә, о гәдәр дә мә'налыдыр. Саиб поезијасы дәрин елми әсаслара маликдир. Саиб ше'р јаза-јаза онун нәзәри әсасларыны да верирди; о өзү өз поетикасыны јарадырды. Мәhз буна көрәдир ки, Саиб јарадычылығында сөз вә сәнәт hаггында мүлаhизәләр дә хејли јер тутур. Саиб Тәбризи сөзүн гүдрәтини дујан, сөзүн бүтүн имканларына hәрәкәт верә билән, онун бүтүн потенсиалындан истифадә едән, сөзү көрүндүјүндән дә јүксәкләрә галдыран бир сәнәткар иди. О, сөзә јүксәк мөвгедән јанашыр вә «Сөздән илаhилик тәләб етмәк ејиб дејил»[1],—дејә сөзүн шәрәфини бә шөhрәтини уча тутур.

Саиб Тәбризи јарадычылығында сөз јалныз ифадә васитәси ролу ојнамагла мәhдудлашмыр, бурада сөз hәм дә өјрәнмә објекти кими алыныр. Саиб сөзә hәм алим, hәм дә шаир көзү илә бахыр: сөз hәм нитг ваhиди—лексик ваhид кими изаh едилир, hәм дә сөзүн поетик имканларындан бәhс едилир.

Саиб тә'лиминдә сөз мә'на илә форманын вәhдәтиндән мејдана кәлән бир нитг ваhидидир. Саиб сөзүн варлығыны бу вәhдәтдә көрүр вә белә hесаб едир ки, «Сөзлә онун мә'насыны гылынчла да бир-бириндән ајырмаг олмаз». Сөздә форма илә мәзмун бир-бирини тамамлајыр; hәр сөзүн өзүнә көрә мә'насы, hәр мә'нанын өзүнә көрә формасы олур. Сөз сәс комплекси илә—формасы илә hәјат газаныр, реаллашырса, мә'на долғунлуғу илә камала чатыр, көзәл вә гүдрәтли олур. Саиб сөздә мә'нанын ролуну нәзәрә алараг көстәрир ки, «Сөз өз тә'сирини фикир дәрјасындан алыр»; «Сөзүн кејфијјәти олса, тә'сир едә биләр»; «Сөз јалныз өз сирли мә'налары илә фәтh етмәк габилијјәти газаныр»; «Һәр ким ки мәзмуна алудәдир, сөзчүлүкдән азад олар»; «Мә'на тәләб едәнин шөвгүнү вүсал артырар»; «Фикирләрин мә'насыны намәhрәмдән горујун».

Мә'нанын сөздә белә әhәмијјәтли компонент олмасы сөзүн формасынын ролуну азалтмыр. Сөз өзүнә ујғун зәриф пәрдәси илә көзәл вә анлашыглы олур. «Ләфзсиз мә'наны идрак етмәк мүшкүлдүр, зәриф чөhрә нигаблы оланда јахшыдыр»; «Дил илә ағыз hәмрә'ј олса, сөз јүксәләр»; «Мә'на хәзинәсинин гыфылы мәним сакит додағымдадыр».

Шаир сөздә мә'на илә форманын вәhдәтиндә буну да нәзәрә алыр ки, «Һеч бир ләфз өз мә'насына ағырлыг етмәз». Јенә бу јада дүшүр ки, hәр форманын өз мәзмуну, hәр мә'нанын өз формасы олур.

Көрүндүјү кими, Саиб Тәбризи јарадычылығында сөзә елми бахыш вар, дилдә форма илә мәзмун мәсәләси вә бунларын вәhдәти hаггында дүзкүн елми фикир вар. Саиби дилин елми чәhәтләри марагландырдығы үчүндүр ки, о, дилчилик елминә дә мүнасибәтини билдирир вә «Һеч бир елм дилчилик (зәбандани) гәдәр сүст дејил»,—дејир вә әлавә едир ки, «Анчаг hәр бир бурулган үнвандан мәзмун тапмаг олар».

Саиб Тәбризи дилин өзүнәмәхсус хүсусијјәтләрини көрүр, дилләрин фәргләринә ишарә едирди. Бу бахымдан шаирин ашағыдакы сөзләри диггәти чәлб едир: «Һеч бир гыфыл башга ачарла ачылмаз, hәр дилин өз гулағы, hәр гулағын өз дили вар». Диггәтлә јанашылса, бурада диллә бағлы бир нечә чәhәтә нәзәр јетирилдијини көрмәк олар: 1) hәр бир дилин өз хүсусијјәти вар, hәр бир дилә о дилин өз гајдалары әсасында бахмаг лазымдыр; 2) дил (нитг) дејилир вә ешидилир; 3) дил садәчә дејилмәк вә ешидилмәк үчүн дејил, hәм дә о баша дүшүлмәлидир. Бир гәдәр үмумиләшдирсәк, дејә биләрик ки, бурада дилин физиоложи, акустик, експрессив чәhәтләринә, hәтта ичтимаи маhијјәтинә нәзәр јетирилир. Әлбәт ки, инди бизә елми-нәзәри әсасларла мә'лум олан бу мәсәләләр Саибдә систем шәклиндә олуб елми әhәмијјәт дашымыр, лакин биз ондан елми нәтичә чыхара биләрик.

Башга бир ше'риндә Саиб јенә дилләр арасы фәргә, бир дилин мүәјјән адамлар (инсан групу) үчүн анлашыглы олмасына ишарә илә образлы шәкилдә дејир: «Һәр сөз үчүн гулаг, hәр меј үчүн ајрыча пијалә вар, зүмрүд гушунун шәрбәтини гарышганын боғазына төкмәк олмаз».

Бүтүн бунларла јанашы, шаир үчүн сөз ади лексик ваhид дејилди, илк нөвбәдә поетик ифадә васитәси, ше'р дүзүмүнүн hәлгәләри иди. Поезија нә гәдәр бөјүк вә көзәл олса да, өз гидасыны сөздән алыр, сөзүн мә'на чаларлары, сөзүн сөзә мин чүр тәмасы илә јараныр; поезија сөзүн поезијасы кими јетишир, сөзлә јүксәлир. Она көрә дә сөзүн поезијасы, сөзүн поетик имканлары Саиби даhа чох чәлб едирди. Саибә көрә сөз

[1] Бах: Күллијјати-Саиб Тәбризи, II чапы, Теhран, 1336-чы шәмси или.

өз-өзлүјүндә, мүтләг мә'нада көзәлдир, саф вә мүгәддәсдир; бу кејфијјәтләр сөзә гүввә вә кәсәр верир. Лакин сөз өз ишләнмә мәгамы илә конкретләшир, сөзүн потенсиалы мүхтәлиф истигамәтләрдә тәзаһүр едир; бу һалда сөзүн мә'насы да, тәбиәти дә, кәсәри дә дәјишир. Мәкан вә шәраит, сөзүн ишләнмә мәгамы, сөздән истифадә едәнләрин сәвијјәси она (сөзә) өз тә'сирини көстәрир. Сөз јүксәлир, кәсәри артыр, сөз ајагларә дүшүр, корлашыр; сөз севинч бәхш едир, сөз кәдәр кәтирир. Сөзүн ифадәсиндә доғру илә јалан, һәгигәтдә уідурма гаршылашыр. Бу һалда Саиб, сөзү белә фәргләндирир: «Сөз јалныз сәмими кејфијјәтә малик олдуғу тәгдирдә тә'сир едә биләр».

Бу вахт үмумән сөздән дејил, ајры-ајры сөзләрдән бәһс едилмиш олур. Саиб саф, ријадан узаг сөзү күнәшә бәнзәдирди: «Завалсыз сөз парлаг күнәшдир, мәгриби гулагдыр, мәшриги ағыз» Шаир бәнзәтмәни давам етдирир: «Утанчаг Јусиф «назик ләфзи» көјнәк әвәзинә әјнинә кејди». Шаир белә завалсыз, назик сөзләри, үрәкләрә јол ачан, инсана севинч бәхш едән сөзләри тәсдиг вә тәблиғ едир; үрәк сындыран ачы сөзә арха чевирир, ону рәдд едир. Саибә көрә, әсил «Сөз одур ки, ондан дүнја һәвәсли үрәкләр шад ола»; «Сөз одур ки, ондан һәр дөјүнән гәлб һәрарәтләнә». Әксинә, шаирә көрә, «Ачы сөз дејән додагла кор додағы бирдир». Шаир лүзумсуз сөзләр дејән, дили ачы адамлара белә мүрачиәт едир: «Бир ачы сөзү назик үрәјә ишләдирсән, ахыр, еј бирәһм, чан шүшәдәндир, дашдан дејил»; «Ачы сөздән өз дилини дишләрсән»: «Көнүл сыхан сөһбәти ешитмәмәк ешитмәкдән јахшыдыр». Бу мөвгедән чыхыш едән шаир белә бир мәсләһәт верир: «Сечилмәмиш сөзләри дилинә кәтирмә, о, ат кими баш көтүрәр, чилов чәкәр, ајыг ол»; «Елә сөз де ки, вурғунлуға сәбәб олсун».

Саиб поетик сөзүн кәсәрини гылынчла мүгајисә едир вә көстәрир ки, «Һеч бир гылынч ганадлы сөз кими ити дејил». Шаир буну да әлавә едир ки, «Гылынчын түк ағзындан дејил, дилдән горхурам» чүнки «Гәләм јаза-јаза мәним јарамы ашикар едир». Саиб бу чәһәти дә нәзәрә алыр ки, сөзү лазыми сәвијјәјә галдырмаг, тә'сир күчүнү артырмаг үчүн онун үзәриндә ишләмәк лазымдыр. «Аз јоғрулмуш сөзүн мә'насы ганадсыз олар, пакизә ләфз исә мә'наны гол-ганадлы едәр»; «Әкәр сөз үрәјә гулагдан даһа чох чатмаса, онда јәгин бил ки, о сөз там јетишмәјибдир».

Саиб Тәбризи нәзәрә алырды ки, сөз нитг ваһидидир, сөз үнсијјәт просесиндә фәаллашыр, өз варлығыны көстәрир, имканларыны үзә чыхарыр. Сөз вә инсан мүнасибәтләри бу нитг ваһидинин һәрәкәтинә, ролуна тә'сир көстәрмәјә билмир. Бу мүнасибәтдә Саиб сөзү белә гијмәтләндирир: «Әкәр, Саиб, гулаглар һушсуз јухуда олмасалар, бир кәлмә илә бир дастаны шәрһ етмәк олар»; «Сөзшүнаслар нөгтәдән башлајыб китабдан алим олублар, гара нөгтәјә белә кәм бахма».

Демәли, сөз баша дүшүләндә, сөзә гијмәт гојуланда о, даһа мә'налы, даһа тә'сирли олур, бир сөз дастана чеврилир, елм, сәнәт јолунда тә'сиредичи гүввәјә дөнүр. Саиб Тәбризи «Од дилли бүлбүл нәфәсини дәрәнә гәдәр, Саибин гәләми јүз гәзәл јаза биләр»,—дејә өз илһамынын күчүндән бәһс едир вә «Саиб өз тәбинин күчү илә чәсарәтлә башгаларыны архада гојду»; «Әкәр бундан әввәл Сә'ди сөзү шәкәр кими овуб төкүбдүрсә, бу заманәдә Саиб гәләми илә сөзә сон гојулду» сөзләри илә дөврүнүн ән бөјүк сәнәткары олдуғуну тәсдиг едир. Белә сәнәткарын гәләми сөзү рөвнәгләндирир, сөзү јүксәлдир вә шаир һаглы олараг јазыр: «Саиб өз сөзләри илә шәкәрин гијмәтини учузлашдырды»; «Һәр дәм су үстүндә бир чүр рәнк вурарам, сөз дәрјасынын башга чүр рәнки дә мәнимдир»; «Саиб, ким ки сәнин көнүл ачан сөзләринин тәшнәсидир, Хыдырын сују илә тәсәлли тапмаз»; «Сөздә һеч ким Саиб кими устад ола билмәз».

Бу истигамәтдә даһа бир нечә мисал вермәк истәјирик: «Сөз күлүстанына гуру додагларым тәзә үз чәкәр»; «Бизим ше'римиздә дүшүнүлмәмиш сөз олмаз, бизим көвһәримиз јонулмамыш сәдәфин көксүндән кәлир»; «Сәнин сөзләриндән аләмин үрәји од тутду». Саиб «Сөз асанлыгла әлдә едилмир, о гәдәр сөз ахтардым ки, үрәјим гәләм кими ики һиссәјә бөлүндү»,—дејә, дөврүн бөјүк устады үчүн дә сөзүн асанлыгла баша кәлмәдијини билдирир.

Саиб Тәбризи шаирә вә шаир сөзүнә чох бөјүк гијмәт верир вә үмумән шаирләри нәзәрдә тутараг дејир: «Сусан вахтымызда көвһәр сирләринин дүјүнүјүк, сөз вахты исә дүнјанын хәнчәр дилијик»; «Бизим сөһбәтимиздән шаһанә көвһәр дә гәтрәләнир, дүнјанын сәдәф үрәклиси, пак ағызлысы бизик»; «Бизим сөз-сөһбәтимиздән һеч вахт үрәкләрә гүбар дүшмәз, биз дүнјанын мави суларында үзән дилсиз балыгларыг»; «Һәр сөзүмүз од вә сујун мөһүрүдүр». Бу мисраларын мә'насыны ачмаға еһтијач јохдур, онлар өзләри өзләрини даһа дүрүст тәгдим едир. Шаир сөзүнүн кәсәри вә ролу һаггында бундан гүввәтли демәк чәтиндир.

Саиб Тәбризинин дөврү ше'рин, сәнәтин әсил гијмәтини верә билмирди. Әксинә, мәдһијјәчи шаирләр, јүксәк тәбәгәләрин нүмајәндәләри сарај гапыларыны дөврүн һәгиги шаирләринин үзүнә бағлајыр, онлары сусдурмаға, ше'ри, сәнәти

ајаглара салмаға чалышырдылар. Сарај интригалары Саиб кими бөјүк сәнәткарларын да көздән дүшмәсинә, сарајлардан узаглашмасына сәбәб олмушдур. Саиб өз дөврүндә ше'рин, сәнәтин, сөзүн учузлашдығыны, гијмәтдән дүшдүјүнү үрәк јанғысы илә гејд едир: «Бир кушәдә отур вә хамуш ол, Саиб, инди инчә сөз демәјин рөвнәг базары касаддыр»; «Бу күн мәзмунлу нөгтәнин гәдри билинмир, дүнјада вә вәтәндә инсаф галмамышдыр»; «Додағындан мөһрү көтүрмә, Саиб, чүнки инди сәдәф тәзәк гијмәтиндә дејил»; «Өз додағындан хамуш олмаг мөһрүнү ачма, өз күлзарынын диварына рәхнә салма».

Шаир бунлары дејәркән нәзәрә алырды ки, «Бағбана күлүстандан чөр-чөп нәсиб олдуғу кими, сөз дејәнә дә тә'нәдән башга рузи нәсиб олмур»; «Сөз дүзмәјин пешманчылыгдан башга нәтичәси јохдур». Демәли, сөз нәинки өз гијмәтини ала билмир, әксинә, сөз саһиби төһмәтләрә мә'руз галырды.

Саиб сарај әһлинин сөзә вә сәнәтә гијмәт гојмадығыны хүсуси олараг гејд едир; «Сөз алычысы о гәдәр аздыр ки, сөз әһлиндән һеч кәс сараја ше'р апармыр».

Бу вәзијјәт сәнәткарлары сусдура билмәсә дә, онларын мә'нәви аләминә ағыр зәрбә ендирирди, шаирләрин сәнәт илһамы күлмүрдү; севинч, фәрәһ дејил, изтираб, көнүл ағрысы шаири дилләндирирди вә Саиб «Сөзүм үрәк ганымдан өз рәнкини алыр»; «Сөзү дашын чијәриндән аһ чәкиб чыхарыр, шүбһәсиз, Саибин сөзү ган үзлү чијәрдир»,—дејә һәјәчаныны билдирир. О һәм дә дөврүн сәнәт вә сәнәткар үчүн дөзүлмәзлијини нәзәрә алыб әлавә едир: «Ким ки сөз ағрысындан хәбәрдардыр, сөзүн бармағына үзүк кејдирмәз».

Бурада сәнәт вә заман, сәнәт вә инсан проблемләри башгалдырыр вә бу, дил вә заман, дил вә инсан проблемләри илә бағланыр. Саибин дөврү бу проблемләрин мүсбәт һәллинә чаваб верә билмәсә дә, шаирин сөзләри үрәк ганы илә бојанса да, бә'зән шаир сусмағы мәсләһәт билсә дә, сусмағы бачармыр вә беләһесаб едир ки, «Сөз вахтында додаға хамушлуг мөһрү вурмаг, вуруш вахты гылынчы гынында кизләтмәк кимидир».

Белә әгидәдә олан сәнәткар заманын кешмәкешләриндә дә һеч бир һәдә-горхудан чәкинмәдән јазыб јарадырды; вәтәни вә халгы гаршысында өз тарихи вәзифәсини јахшы билән сәнәткары сусдурмаг олмазды. Она көрә дә Саиб дејирди: «Башымын алтында ганлы гылынч олса да, додағымда сүкут мөһрү, дилимсә гыса олмаз; дөврүн чәтинлији мәни сусдура билмәз». Саиб јазырды вә гәләм достларыны да јазмаға, сәнәт мүбаризәсинә чағырырды. Шаир һәм дә доғрулуғу, һәгигәти, әдаләти тәблиғ едирди. Орта әсрләрдә доғру сөзүн кәтирдији бәлалар тарихдән мә'лумдур: елм вә сәнәт адамларынын доғру сөз үстүндә чәкдији әзаблар нечә-нечә фачиәнин мөвзусуна чеврилмишдир. Лакин бу, бөјүк бабаларымызы һеч вахт мүбаризә мејданындан узаглашдыра билмәмишдир. Саиб дејирди ки, «Дүз данышдығымыза көрә һамы бизә дүшмән олубдур, бизим дедикләримиз пак ајнанын лөвһәси кимидир». Јалан данышмаг исә олмазды, чүнки «Сөз әһлинә јалан данышмагдан бетәр ејиб ола билмәз».

Тале Саиби вәтәниндән, доғма шәһәри Тәбриздән чох-чох узаглара апармышдыр. Лакин бүтүн варлығы илә вәтәнинә вә халгына бағлы олан шаирин гәлби һеч заман онлардан ајрылмамышдыр. Саиб өмрү боју ади инсанларын, јохсул һәмвәтәнләринин дөзүлмәз һәјатыны, дүшүнмүш, өз һәгигәтини бу инсанлар арасында арамышдыр. Саиб ачыгча јазырды: «Садә инсанларын сөзүндә һәгигәт рәнки вар». Бу һәгигәт јохсулларын һәјат һәгигәти иди, дөзүлмәз һәјатын ачы һәгигәти иди. О, јохсулларын үрәк ағрысынын әкс-сәдасы иди; о, гәлбин дәринликләриндән кәлирди вә дујан, дүшүнәнләрин үрәк телләрини диндирирди; «Јохсуллуг сөзә башга рәнк (мә'на) верир, ичи шәкәрлә долу олан гамышын тә'сиредичи наләси олмаз»; «Дәрди олмајан сөз итиләнмәмиш гылынчдыр».

Саиб беләһесаб едирди ки, сөз нә гәдәр көзәл вә мә'налы олса да, ону јериндә, мәгамында, һәм дә тәләб олунан гајдада ишләтмәк лазымдыр, әкс һалда сөз дә, ону дејән дә һөрмәтдән дүшә биләр. Она көрә дә шаир «Сөзә мејдан тапана кими, дилә кәлмәрәм»,—дејә јерсиз данышмағы мәсләһәт билмир. Башга һалда исә «бу бусат вахты синә сөзлә долуса, сакит отурмаг нијә?»,—дејә данышмағы, сусмамағы лазым билир. Јахуд о, дүнјадан бихәбәрләрә мүрачиәтлә «Еј бу дүнјанын мә'насындан хәбәрсиз олан, сәнин сусмаг мөһрүнү додағына вурмагдан башга чарән јохдур»,—дејирсә, елм вә сәнәт адамларыны нәзәрдә тутараг, «Дилсизлик мәним сирримин үстүнә пәрдә чәкир, данышмамаг исә көзүмә ганмазлыг сүрмәси чәкир»,—дејирди.

Саиб Тәбризи јарадычылығы бәдии вә поетик вүс'әти илә гүдрәтли олдуғу кими, елми-фәлсәфи әсасы илә дә бөјүк вә санбаллыдыр. Поетик вә елми дүшүнчәләрин вәһдәтиндә јүксәлән бу јарадычылыгда сөз вә дил һаггында фикирләрин дә әһәмијјәтли јерини көрүрүк.

МҮНДӘРИЧАТ

Үмуми гејдләр 3
Дөврүн ше'р дилинә бир нәзәр 5
XI—XII әсрләр 20
Хәтиб Тәбризи 23
Гәтран Тәбризи 26
Хагани Ширвани 27
Низами Кәнчәви 31
XIII—XVI әсрләр 45
Марағалы Әвһәди 46
Ариф Әрдәбили 56
Имадәддин Нәсими 59
Шаһ Исмаіыл Хәтаји 72
Мәһәммәд Фүзули 76
XVII—XVIII әсрләр 91
Гөвси Тәбризи 97
Саиб Тәбризи 106

Сеидов Ю, Ализаде С.

СИЛА СЛОВА

(На азербайджанском языке)

Нәшријјат редактору *М. Зејналова.* Рәссамы *А. Мәммәдов.*
Бәдии редактору *В. Сарычалинскаја.*
Техники редактору *Л. Абдуллајева.*
Корректорлары *Ф. Әлијева, Х. Гарајева.*

Јығылмаға верилмиш 1/IV-1977-чи ил. Чапа имзаланмыш 13/X-1977-чи ил. Кағыз форматы 60×84¹/₁₆. Кағыз № 1. Физики ч/в. 7,0. Шәрти ч/в. 6,51. Учот нәшр. в. 6,26. ФГ 03840. Сифариш № 427. Тиражы 10,000. Гијмәти 75 гәп.

Азәрбајчан ССР Назирләр Советинин Дөвләт Нәшријјат, Полиграфија вә Китаб Тичарәти Ишләри Комитәси,
„Кәнчлик" нәшријјаты, Бакы, Һүсү Һачыјев күчәси, 80.
„Гызыл Шәрг" мәтбәәси, Бакы, Һази Асланов күчәси, 80.

75 гәп.

8 A3
С 30